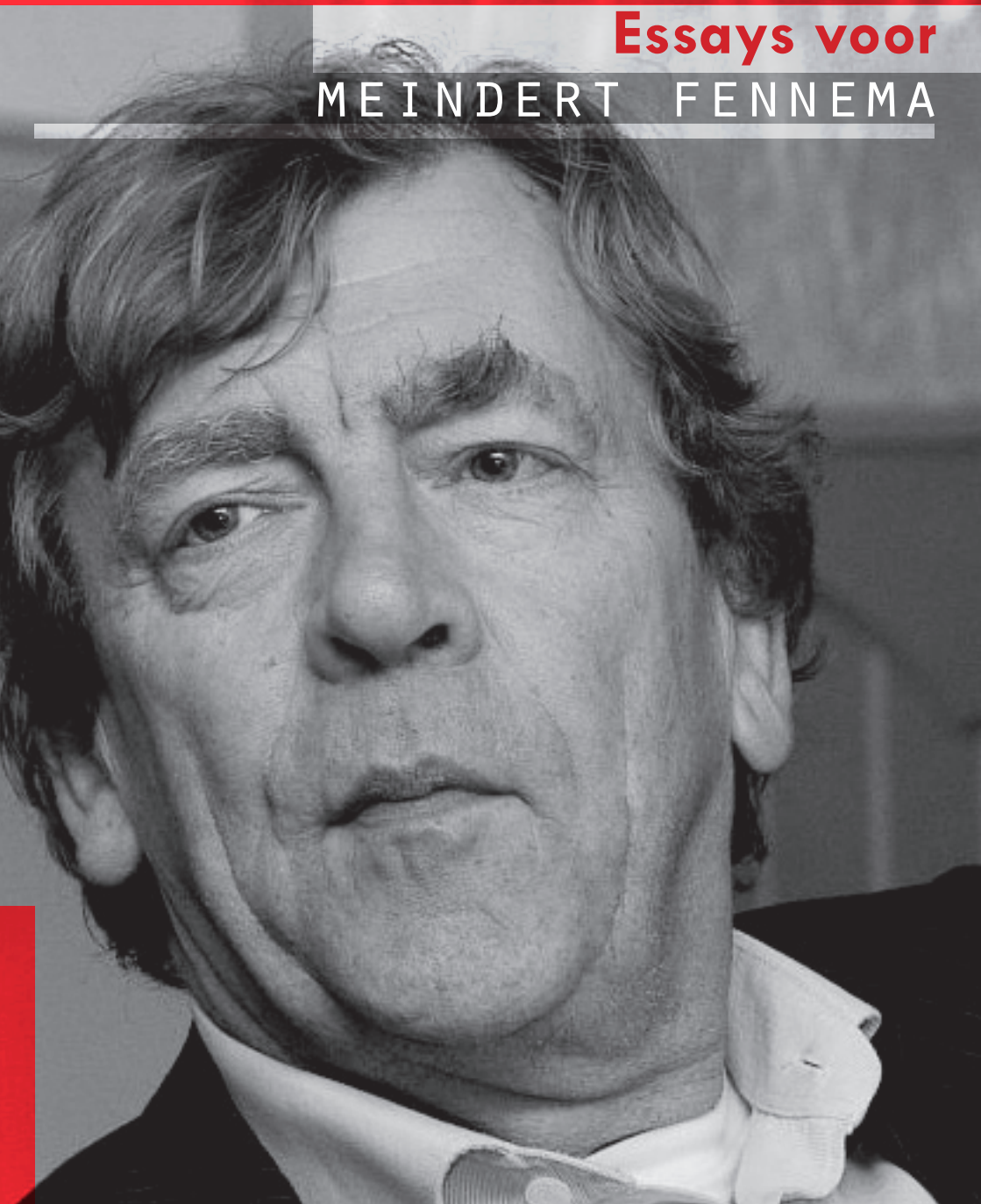

Democratie en wetenschap

Essays voor

MEINDERT FENNEMA

Democratie en wetenschap

Essays voor Meindert Fennema

Onder redactie van Marcel Maussen en Floris Vermeulen

Programmagroep Challenges to Democratic Representation
Amsterdam Institute for Sociale Science Research (AISSR)

AMSTERDAM 2012

Ontwerp: Helder Design

Fotografie omslag: Karel Buysrogge

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Inhoudsopgave

Marcel Maussen en Floris Vermeulen	
Voorwoord	4
Floris Vermeulen	
<i>Etnische verhoudingen in de politieke theorie van Meindert Fennema</i>	6
Eelke M. Heemskerk	
<i>Fennema's netwerk benadering. Over anekdotes, zwakke verbindingen en negatief netwerken</i>	16
Liza Mügge	
<i>Verhalen en netwerken. De persoonlijke politiek van Meindert Fennema</i> ..	36
Marcel Maussen	
<i>Vrijheid en anti-paternalisme. Fennema's democratieopvattingen onder de loep</i>	44
Laure Michon	
<i>Over nuance in de wetenschap. Meindert Fennema's antwoord op de Weberiaanse plicht tot neutraliteit</i>	58
Leo Balai	
<i>De laatste reis van het slavenchip Rusthof naar Suriname</i>	66
Emmy Bergsma	
<i>"Waarom doe je het niet over Johan Cruijff?". Fennema over de spanning tussen democratie en meritocratie</i>	86
Boris Slijper	
<i>Kom terug! De geschiedenis is weer begonnen.</i>	94

Voorwoord

Na een lange en rijke carrière neemt Meindert Fennema afscheid als hoogleraar Politieke Theorie van Etnische Verhoudingen aan de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam, waaraan hij sinds 1975 verbonden was. In 1981 verdedigde hij zijn proefschrift *International Networks of Banks and Industry* en sindsdien was hij werkzaam als universitair (hoofd)docent. In 2003 sprak hij zijn oratie uit, getiteld *Over de kwaliteit van politieke elites*. Eveneens was hij gast-onderzoeker aan de Universidad Autónoma in Santo Domingo, de University of California in Berkeley en aan de Universidad Autónoma in Barcelona. De afgelopen jaren heeft Meindert nationale bekendheid gekregen als biograaf met zijn studies over Hans Max Hirschfeld en Geert Wilders.

Als docent en onderzoeker bleek Meindert Fennema een allrounder, maar wel een met richting en focus. Zijn onderzoek en onderwijs gingen onder meer over dekolonisatie van Indonesië, netwerken in het internationale bedrijfsleven, de politieke ontwikkelingen in de Dominicaanse Republiek, communistische en extreemrechtse partijen in Europa, de politieke theorie rondom democratie en de politieke participatie van immigranten. Met ogenschijnlijk gemak beweegt hij zich op de terreinen van de empirische politicologie, de geschiedschrijving, de ideeëngeschiedenis en de politieke theorie. Een dergelijke brede en interdisciplinaire benadering van de politicologie is tegenwoordig steeds moeilijker te verwezenlijken. De rode draad in zijn werk wordt gevormd door een fascinatie voor de democratie en een passie voor wetenschap.

De achtergrond van het werk van Meindert Fennema is een afwisselend en bewogen persoonlijk leven dat hem als geboren Fries de wereld deed doorkruisen, als jongeman op de grote vaart, als student in Utrecht, als schoonzoon in het

Caribisch gebied, als villabewoner in Aerdenhout, en als academicus zo ongeveer overal. Diepgang kregen zijn ideeën ook door eruditie en een brede kennis van literatuur, geschiedenis en cultuur. Bovendien heeft hij zich in de afgelopen jaren veelvuldig gemengd in het publieke debat rondom het functioneren van de democratie, met name ten aanzien van het thema vrijheid van meningsuiting en populistische partijen. Zijn standpunten in dit debat waren vaak tegendraads en omstreden, maar wel consequent en onderbouwd.

Als geen ander bleek Meindert in staat een netwerk op te bouwen van collega's, studenten, assistenten en promovendi die hij aan zich bond door zijn persoonlijke betrokkenheid. In deze bundel laat een deel van de promovendi zijn of haar licht schijnen over het werk en de persoon van Meindert Fennema. De essays laten zien hoe het persoonlijke, het politieke en het wetenschappelijke voortdurend met elkaar verweven raken rond Meindert. Er verschijnt een beeld van een humoristische, onderhoudende, inspirerende en veelzijdige wetenschapper, die zich niet in een hokje laat plaatsen. Wat ook opvalt is de creativiteit waarmee Meindert verhalen uit het dagelijks leven weet te verbinden met wetenschappelijke analyses. De verhalen en anekdotes vormen de spil van Meinderts optreden als begeleider en publiek commentator. Hij brengt het politieke er mee tot leven en dringt door tot de kern van de zaak. Dat maakt hem tot een uniek wetenschapper en docent.

Amsterdam, mei 2012

Marcel Maussen en Floris Vermeulen

FLORIS VERMEULEN

FLORIS VERMEULEN (1973) PROMOVEERDE IN 2005 OP *THE IMMIGRANT ORGANISING PROCESS TURKISH ORGANISATIONS IN AMSTERDAM AND BERLIN AND SURINAMESE ORGANISATIONS IN AMSTERDAM, 1960-2000* (AUP, 2006). HIJ IS WERKZAAM ALS UNIVERSITAIR DOCENT BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE EN MEDEDIRECTEUR VAN HET INSTITUUT VOOR MIGRATIE EN ETNISCHE STUDIES (IMES) VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM.

Etnische verhoudingen in de politieke theorie van Meindert Fennema

FLORIS VERMEULEN

Meindert is hoogleraar in de politieke theorie van etnische verhoudingen, maar wat betekent dat eigenlijk; politieke theorie van etnische verhoudingen? Aanvankelijk dacht ik dat de combinatie de uitkomst moest zijn geweest van één van de vele bestuurlijke strategieën van Rinus Penninx. Rinus was, ten tijde van de benoeming van Meindert, directeur van het IMES (Instituut voor Migratie en Etnische Studies) en heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld, zoals we in Meinderts oratie mogen lezen.^[1] Op het moment dat Meindert hoogleraar werd had de afdeling al een hoogleraar politieke theorie en zijn verbondenheid met het IMES zorgde waarschijnlijk voor het combineren van de twee disciplines. In zijn oratie legt Meindert de titel van zijn leerstoel verder niet uit en we blijven dus in onwetendheid over het hoe en waarom. Dit essay zal proberen in die leegte te voorzien. De titel van de leerstoel blijkt bij nader inzien wel degelijk van toepassing te zijn op het werk van Meindert en is niet door toevalligheden tot stand gekomen.

Etniciteit in het werk van Meindert Fennema

Etniciteit speelt vooral een belangrijke rol in het latere werk van Meindert. In het roemruchte artikel dat hij samen met Jean in 1999 in het *Journal for Ethnic and Migration Studies* (JEMS) publiceerde, speelt het zelfs een sleutelrol in de verklaring waarom Turkse immigranten in Amsterdam beter politiek geïntegreerd zijn

dan andere immigrantengroepen in de stad. Ze verklaren het verschil in politieke integratie tussen immigrantengroepen door te wijzen op de verschillende organisatiedichtheden bij immigrantengroepen in de stad en een verschil in de netwerken tussen die organisaties. Bij groepen die veel migrantenorganisaties hebben en die verbonden zijn door middel van sterke netwerken kunnen zogenaamde *civic virtues* gecreëerd worden. De *civic virtues* worden vervolgens door middel van netwerken verspreid onder het grotere geheel van de migrantengemeenschap, waardoor een *civic community* ontstaat. Deze gemeenschap is politiek actiever, heeft meer politiek vertrouwen en is meer politiek geïnteresseerd. Uiteindelijk zal deze groep hierdoor beter politiek geïntegreerd zijn dan groepen met een lagere organisatiegraad en/of met minder netwerken.^[2]

Meindert en Jean definiëren deze benadering als een “culturalistische” benadering, wat zo veel wil zeggen dat zij de cultuur of de etnische achtergrond van de immigrantengroepen gebruiken om uit te leggen waarom Turkse immigranten beter geïntegreerd zijn dan andere groepen. Bovendien stellen ze dat ze met deze “culturalistische” benadering weinig vrienden maken binnen het veld van migratie en etnische studies.^[3] Dat mag een understatement genoemd worden. Dit veld wordt namelijk sterk gedomineerd door een antropologische benadering. Die stelt dat etnische identiteiten geconstrueerd zijn en dat etniciteit gebaseerd is op mythes die door zelfbenoemde etnische leiders gebruikt worden om een achterban te mobiliseren, veelal om daar zelf beter van te worden. Dergelijke mythes kunnen en mogen nooit een verklaring zijn voor het gedrag van immigranten en mogen daarom dus ook niet gebruikt worden door wetenschappers in hun analyses. Maar is de benadering van Meindert en Jean daadwerkelijk een “culturalistische” benadering?

De crux van hun analyse wordt in het volgende citaat weergegeven:

We assume that political participation is related to the social capital of the group because individual members can more easily get access to the political arena through the ethnic networks and because social trust increases the self-confidence and political efficacy of the individual members of the civic community.^[4]

Voor een deel blijkt de verklaring dus helemaal niet zo culturalistisch te zijn als de auteurs ons hebben doen geloven. Ze kijken namelijk vooral naar de kwaliteit

van netwerken en deze netwerken zijn eerder institutioneel dan cultureel. Het meest culturalistische aan de verklaring is de verwijzing naar het sociaal vertrouwen en het zelfvertrouwen van immigranten en de mate waarin dat effect heeft op hun politieke gedrag. Sociaal vertrouwen bij immigranten wordt volgens Meindert en Jean namelijk geproduceerd door de collectieve herinneringen van de groep. Over deze collectieve herinneringen zeggen zij:

{ Essential parts of these collective memories are historical sites and traditions, which are more often than not invented tradition.^[5] }

De auteurs hebben dus wel degelijk oog voor het geconstrueerde karakter van etnische identiteiten. Maar ze maken hierbij een belangrijke toevoeging. Etnische mythes kunnen een belangrijke factor zijn in het creëren van een gedeelde identiteit onder immigranten. Deze identiteiten hebben vervolgens een belangrijk effect op het politiek gedrag van immigranten. Deze argumentatie kan men terugvinden in eerdere Nederlandstalige stukken die Meindert schreef over etniciteit begin jaren '90.^[6] Als je deze teksten plus het latere werk over *civic communities* goed leest dan gaat het Meindert er eigenlijk helemaal niet om de etnische identiteit van de Turkse of Surinaamse immigranten in detail te analyseren. Als hij van antropologische collega's het verwijt kreeg niks te snappen van het karakter van de Turkse of Surinaamse etniciteit was zijn standaardreactie: "Nee gelukkig niet. En ik ben ook niet van plan daar achter te komen!" Maar als het niet om etniciteit *an sich* gaat, waar gaat het er bij Meindert dan wel om?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten we onze aandacht verplaatsen naar een ander belangrijk thema uit Meinderts oeuvre; de democratie. Bij de democratie gaat het om de verhouding tussen meerderheden en minderheden en over macht. Belangrijke vragen hierbij zijn: Wie (welke groep) heeft het voor het zeggen en welke besluiten nemen zij ten aanzien van de minderheid? In hoeverre participeren minderheden in het politieke systeem, wie doen er mee en heeft men toegang tot alle delen van het politieke systeem (inclusief de uitvoerende macht)? In hoeverre voelen minderheden zich betrokken bij een systeem waarin men vaak afhankelijk is van wat de meerderheid beslist? De verhouding tussen immigrantengroepen en de gevestigde meerderheid is een onderdeel van het democratische vraagstuk. Met als belangrijke toevoeging dat de verbondenheid tussen de immigranten deels op een (geconstrueerde) gezamenlijke ach-

tergrond gebaseerd is, die er voor kan zorgen dat de emoties rondom deze democratische vraagstukken hoog oplopen. Meinderts fascinatie ligt niet in het begrijpen van de verbondenheid tussen immigranten, maar bij de vraag hoe die verbondenheid effect heeft op de relatie tussen meerderheid en minderheid in een democratisch systeem.

Om een voorbeeld te geven van Meinderts fascinatie voor etnische verhoudingen en de manier waarop deze een effect kunnen hebben op politiek gedrag kunnen we hier verwijzen naar de verschillen tussen politici van Turkse en Surinaamse afkomst, beschreven in een artikel en Meindert en Briec-Yves Cadat.^[7] Hierin stellen zij dat Surinaamse politici in Nederland zich eigenlijk Nederlander voelen, maar dat zij uiteindelijk door de Nederlandse meerderheid niet als zodanig geaccepteerd worden. Dit leidt niet alleen tot gevoelens van vernedering en een gebrek aan zelfvertrouwen bij de Surinaamse politici, maar ook tot een gebrek aan middelen om de Surinaamse achterban te mobiliseren. Er is immers te weinig onderscheidend verschil tussen de eigen groep en de meerderheidsgroep. Bij de politici van Turkse origine is het tegenovergestelde het geval, hier voelen de politici zich in eerste plaats Turks en zien zij een duidelijk verschil met Nederlanders. Dat verschil gebruiken zij om zich te beschermen tegen de meerderheidscultuur, waardoor het gebrek aan respect van de Nederlandse meerderheid weinig negatieve effecten heeft. Bovendien kunnen de Turkse politici terugvallen op een achterban die zich in sterke mate Turks voelt, waardoor deze groep rond deze identiteit gemobiliseerd kan worden.

Etniciteit wordt hier teruggebracht tot de verhoudingen tussen groepen en de manier waarop hun leiders *politiek* gebruik kunnen maken van geconstrueerde collectieve identiteiten. Eigenlijk een instrumentele verklaring van politiek gedrag en weinig culturalistisch.

Waar komen Meinderts ideeën etnische verhoudingen vandaan?

Het etniciteitsbegrip bij Meindert is dus gekoppeld aan zijn theoretische beschrijvingen over democratie. Dante Germino geeft, in een overzichtsartikel dat gewijd is Meindert, een mooie karakterisering van Meinderts werk naar het ontstaan van democratieën:

{ Fennema demonstrates how modern democracy is an idea that bursts upon the scene.^[8] }

Ideeën over democratie kunnen alleen begrepen worden vanuit de historische context en een aantal belangrijke gebeurtenissen. Democratische revoluties, zoals de Amerikaanse Revolutie, de Franse Revolutie, maar ook de Haïtiaanse Revolutie zijn hierbij van cruciaal belang.^[9] De Haïtiaanse revolutie was bovendien nauw verbonden met ideeën over ras en etniciteit. Meindert heeft zijn ideeën over etniciteit, etnische identiteit en racisme ontwikkeld bij de bestudering van deze revolutie tijdens zijn verblijf in de Dominicaanse Republiek in de jaren tachtig.

In een bijdrage aan een inleidend handboek over politieke wetenschap uit 1991 onder de titel *Racisme, ethnicisme en politieke theorie*^[10] komt het idee dat etnische verhoudingen en de democratie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn misschien nog wel het duidelijkst naar voren. In dit hoofdstuk stelt Meindert onder andere dat het hedendaags racisme zijn oorsprong niet vindt in de koloniale heerschappij van de Europees volkeren, maar dat het is ingebed in de nationalistische ideologieën van de natiestaten. Naast de politieke identiteit vormde de etnische identiteit de kern van de nationale beweging. Etniciteit is niet iets dat pas met de natiestaten ontstond. De Friezen, Basken, en Kelten hadden al eeuwenlang een etnische identiteit, maar deze etniciteit kende geen nationale uitdrukking. Het ontstaan van natiestaten behoeft het creëren van allerlei gemeenschappelijke herinneringen, een gemeenschappelijk geschiedenis en nationale mythen. Het creëren van een nationale identiteit is in belangrijke mate ook een vorm van uitsluiting. De vreemdeling, de buitenstaander, dient geëlimineerd te worden, door middel van assimilatie of uitstoting, om het nationale bewustzijn niet in gevaar te brengen of kracht bij te zetten. Etniciteit, het geconstrueerde collectieve bewustzijn van minderheidsgroeperingen, wordt ontkend en onderdrukt door de meerderheid. De nationale mythes en de geconstrueerde cultuur van de meerderheid worden vervolgens opgelegd aan minderheden. Dit gaat gepaard met dwang en zorgt voor allerlei spanningen, bij zowel meerderheden als minderheden en heeft effect op de manier waarop beide groepen zich gedragen binnen het politieke systeem. De meerderheid moet leren accepteren dat anderen, "vreemden", ook onderdeel uitgaan maken van hun groep en dit kan leiden tot anti-immigranten sentimenten (zie de vele artikelen die Meindert hier over heeft geschreven). De minderheid moet leren accepteren dat zij een deel

van hun eigen (geconstrueerde) identiteit zullen verliezen als zij onderdeel willen uitmaken van het democratische systeem. Op deze manier, ten minste zo lees ik Meinderts werk op dit gebied, gaan etnische verhoudingen een belangrijke en soms zelfs doorslaggevende rol spelen in het functioneren van democratische systemen en de ontwikkeling daarvan. Dat gebeurde in de Franse, Amerikaanse en zeker ook in de Haïtiaanse Revolutie, maar dat gebeurt nu evenzeer op lokaal niveau in Europese steden waar immigranten zich in de afgelopen decennia hebben gevestigd. De politieke reactie van groepen – meerderheden en minderheden – verschilt, maar het bestuderen ervan is van belang om de kwaliteit en ontwikkeling van onze huidige democratische stelsels te begrijpen.

Allochtoon in eigen land?

We mogen niet vergeten dat Meindert zelf ook een “immigrant” is en lid van een etnische minderheid die het opleggen van een “vreemde” meerderheidscultuur aan den lijve heeft ondervonden. In hoeverre spelen persoonlijke ervaringen mee in zijn etniciteitsbegrip? De *Leeuwarder Courant* gaf een artikel over Meindert als titel, “Allochtonen in eigen land”.^[11] In dit artikel noemt hij zichzelf een “diaspora-Fries”; geboren in Friesland, maar gedwongen om te vertrekken naar Zeist waar de familie Fennema hun Friese identiteit zo goed en kwaad als het kon in stand probeerde te houden. De familie las de *Leeuwarder Courant* (een dag te laat), sprak Fries en ging om met de mede-Friezen in het dorp waarmee men een kleine etnische *civic community* vormde. Meindert merkt op: “Mijn Friese afkomst heeft me geen windeieren gelegd. Friezen kunnen zich goed voorstellen dat men je eigen achtergrond niet serieus neemt. In die zin zijn het allochtonen in eigen land.” Wederom gaat het dus om een karakterisering van de verhouding tussen minderheid en meerderheid en het gebrek aan respect dat de meerderheid heeft voor de minderheid. Er zijn twee anekdotes van Meindert rondom taal en emoties, die een mooie illustratie geven van het feit dat Meinderts etniciteitsbegrip uiteindelijk toch niet alleen uit het bestuderen van de Haïtiaanse Revolutie ter verklaren valt, maar dat zijn persoonlijke ervaringen als immigrant in eigen land hierop wel degelijk van invloed zijn geweest. Met deze anekdotes wil ik mijn analyse van de leerstoel in de politieke theorie van etnische verhoudingen besluiten.

In beide anekdotes gaat het over persoon behorende tot een minderheidsgroepering, een Fries en een Limburger, die door Meindert (of iemand uit zijn gezelschap) wordt ontmaskerd als een eeuwige minderheid die eigenlijk graag bij de meerderheid willen horen. Die worsteling gaat niet alleen gepaard met heftige emoties, maar blijkt voor sommigen uiteindelijk ook een onhaalbaar doel. Men zal uiteindelijk nooit echt geaccepteerd worden (of voelen). Dit gevoel, deze emotie, en de manier waarop minderheden hier mee omgaan is van doorslaggevend belang voor hun politieke gedrag. De manier waarop meerderheden met deze (maar ook met hun eigen) emoties omgaan is vervolgens cruciaal om de ontwikkeling van een democratisch systeem te kunnen duiden.

De eerste anekdote komt uit het artikel van de *Leeuwarder Courant*:

Ooit wilde Fennema met zijn toenmalige Antilliaanse echtgenote een biertje drinken op een terras in Willemstad, Curaçao. Er was een tafeltje vrij waar nog ketchup op lag. “Het blijven Antilianen”, zei de man aan het tafeltje er naast. “Het blijven mariniers”, riposteerde Fennema’s echtgenote. Aan de tongval hadden ze gehoord dat de man een Fries was. Uit Jubbega. Waarop de nog altijd boze mevrouw Fennema opmerkte: “De meeste Antillianen spreken beter Nederlands dan jouw moeder.” Waarop de Jubbegaaster zachtjes begon te huilen.

Een andere anekdote vertelde Meindert me een keer en vertoont veel gelijkenissen met bovenstaand verhaal ook al hebben we hier te maken met een andere minderheidsgroepering. Als ik het me goed herinner was Meindert op stap met een aantal studenten, waaronder een jongen uit Limburg (niet Jean of Marcel). Deze jongen vond het nodig om de hele dag andere mensen uit het gezelschap belachelijk te maken om basis van hun achtergrond. Met name de Friezen kregen er van langs. Meindert nam zich ondanks zijn irritatie en geheel tegen zijn gewoonte in, voor om de jongen te negeren en niet in te gaan op zijn beledigingen. Maar op het einde van de dag, na de zoveelste opmerking, hield hij het niet meer vol en riep tegen de student: “Gelukkig heb ik nooit Nederlandse les hoeven volgen, ik heb *zelf* goed Nederlands leren spreken.” Waarop de jongen in tranen uitbarsten.

“Taal en etniciteit, het is een gevoelige kwestie” concludeert Meindert in het artikel van de *Leeuwarder Courant*. De emoties die etnische identiteit oproepen

hebben effect op de manier waarop mensen en groepen zich collectief gedragen. Meinderts werk laat zien hoe deze verhoudingen tussen etnische groepen onlosmakelijk verbonden zijn met het functioneren van een democratie. En dat is ook precies wat een hoogleraar politieke theorie van de etnische verhoudingen moet doen.

Voetnoten

1. Meindert Fennema (2003) *Over de kwaliteit van politieke elites*, Amsterdam: Amsterdam University Press, p. 38.
2. "Political participation and political trust in Amsterdam: Civic communities and ethnic networks", *Journal of Ethnic and Migration Studies* 25/4 (1999): 703-726. Op het moment van schrijven volgens Google Scholar met 206 citaties het meest geciteerde artikel van Meindert.
3. Fennema, Meindert. & Jean Tillie (2001) "Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups." *Connections* 24/1 pp. 26-41.
4. Fennema, Meindert. & Jean Tillie. "Civic Community, Political Participation and Political Trust of Ethnic Groups.", p. 35.
5. Idem.
6. Meindert Fennema (1991) "Racisme, Etnicisme en Politieke Theorie", in U. Becker (red.), *Maatschappij, Macht en Nederlandse Politiek. Een Inleiding in de Politieke Wetenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 87-108. Meindert Fennema (1993). "Twee soorten racisme: oude superioriteitsgevoelens en nieuwe vijandbeelden", in: G. Pas (red.), *Achter de Coulissen, gedachten over de multi-etnische samenleving*. Amsterdam: Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, pp. 32-41.
7. Cadat, B.-Y., & Fennema, M. (1996) "Het zelfbeeld van Amsterdamse migrantenpolitici in de jaren negentig." *Amsterdams sociologisch Tijdschrift* 22 (4), pp. 655-681.
8. Dante Germino (2001) "Meindert Fennema: Political Theory in Polder Perspective". *The Review of Politics*, vol. 63, pp. 783-804, p. 793.
9. Fennema, M. (2001) *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*. Amsterdam: Het Spinhuis.
10. Meindert Fennema (1991) "Racisme, Etnicisme en Politieke Theorie", in U. Becker (red.), *Maatschappij, Macht en Nederlandse Politiek. Een Inleiding in de Politieke Wetenschap*. Amsterdam: Het Spinhuis, pp. 87-108.
11. Leeuwarder Courant, "Allochtonen in eigen land", 25 oktober 2003.

EELKE M. HEEMSKERK

EELKE HEEMSKERK (1978) PROMOVEERDE IN 2007 OP *DECLINE OF THE CORPORATE COMMUNITY. NETWORK DYNAMICS OF THE DUTCH BUSINESS ELITE* (AUP, 2007). HIJ IS WERKZAAM ALS UNIVERSITAIR DOCENT BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN ALS SENIOR ADVISEUR GOVERNANCE VERBONDEN AAN DE GALAN GROEP TE BAARN

Fennema's netwerk benadering. Over anekdotes, zwakke verbindingen en negatief netwerken

EELKE M. HEEMSKERK,

Inleiding

Met de ivoren toren van de academie heeft Meindert Fennema een ambigue relatie. Hij is al meer dan veertig jaar verbonden aan de afdeling politicologie van de Universiteit van Amsterdam. Eerst als student, en daarna als docent, onderzoeker, universitair hoofddocent en uiteindelijk hoogleraar. Een traditionele carrière binnen de club, zouden ze in het bedrijfsleven zeggen. Zelf laat Meindert nooit na te wijzen op zijn carrières op de internationale vaart en als reisbegeleider op de bus naar Spanje. Maar dat is toch al een tijdje terug en kunnen we niet zien als een werkelijke onderbreking van zijn lange academische loopbaan. Toch is deze loopbaan niet vanzelfsprekend en Meindert lijkt op een bepaalde manier ook een afkeer te hebben van de universitaire wereld. Toen ik, na het voltooien van mijn proefschrift bij Meindert over de ontwikkelingen van het “old boys netwerk” in Nederland in de laatste kwart van de 20ste eeuw, bij een adviesbureau ging werken kon dat dan ook op alle goedkeuring van mijn promotor rekenen. Sterker nog, hij begreep eigenlijk niet zo goed waarom ik in de jaren daarna niet alleen part time onderzoek bleef doen, maar zelfs de ambitie had om op enig moment weer terug te komen. Waarom zou iemand die een goede betrekking had buiten de universiteit, met interessant werk, zich vrijwillig laten opnemen in de academi-

sche ivoren toren? De aantrekkingskracht van de universiteit op andere delen van de elite – de culturele, de economisch, en die van openbaar bestuur – is Meindert natuurlijk niet vreemd, getuige alleen al enkele van zijn buiten promovendi. Maar zijn verbazing leek voort te komen uit een oprechte bezorgdheid die hij had: “Zou zo’n jongen wel gelukkig worden op de universiteit?”

Meubilair van de afdeling politicologie enerzijds, criticaster en luis in de pels van dezelfde academische elite anderzijds. Misschien is deze dualiteit in zijn opvattingen over zijn werkterrein wel de oorzaak van de kwestie die ik in dit essay aan de orde wil stellen. Nadat ik enige jaren met Meindert nauw heb mogen samenwerken viel me steeds meer op dat hij niet alleen een academische onderzoeker is van sociale netwerken maar zelf in zijn dagelijkse omgang veel inzichten uit de theorie lijkt toe te passen. Sterker nog, misschien is zijn eigen netwerk *praktijk* nog wel leerzamer en vernieuwender dan zijn netwerk *theorie*. Daarom zal ik in dit essay twee aspecten van Meindert zijn netwerkbenadering bespreken. Eerst ga ik in op zijn academische werk en loopbaan. Hierbij zal ik me met name richten op zijn interesse in netwerken van de financieel economische elite (zijn promotieonderzoek) door de jaren heen. Vervolgens zal ik proberen om een schets te geven van de netwerk *strategie* die Meindert zelf toe past.

De elite als vriend, vijand, en inspiratie

De elite, dat is het onderzoeksonderwerp van Meindert. In het begin van zijn carrière was hij vooral geïnteresseerd in de sociale structuren waarin de elite zich organiseert. Later verschoof zijn interesse naar specifieke personen binnen de elite. In zijn proefschrift heeft Meindert onderzoek gedaan naar internationale netwerken tussen banken en industrie. Zijn onderzoek bleek baanbrekend en bewerkelijk. Het zal wellicht het laatste zijn geweest wat er toe heeft geleid dat hij in de jaren daarna zijn werkveld ging verbreden naar de politieke theorie. Een andere reden is dat de publicatie van zijn studie *International Networks of Banks and Industry* in 1982 in feite samenviel met het einde van de “product life cycle” van het elite onderzoek in Nederland en daarbuiten. Het baanbrekende karakter werd eigenlijk pas twintig jaar later goed herkend.

Het onderzoek naar netwerken in de financieel economische elite in Nederland bouwde voort op het werk van Robert Mokken, onder wiens leiding in de vroege

jaren zeventig voor het eerst een academisch onderzoek werd ondernomen naar de op dat moment zoveel besproken “200 van Mertens”. In het publieke debat was commotie ontstaan over het inzicht dat binnen de financieel economische elite hechte netwerken worden onderhouden via dubbelfuncties in besturen en raden van commissarissen. Volgens vakbondsleider Mertens (zelf overigens via enkele commissariaten onderdeel van dit netwerk) had een kleine groep van maximaal 200 personen de macht in Nederland in handen. Mokken en zijn groep brachten het elite netwerk in kaart van de grootste 86 ondernemingen in Nederland. De wiskundige methode (grafentheorie) hiervoor had Mokken kort hiervoor verfijnd door zijn samenwerking met de Amerikaanse wiskundige Frank Harary, de “founding father” van moderne grafentheorie. Deze nieuwste wiskundige methoden werden gecombineerd met state-of-the-art ICT producten die het mogelijk maakte om de database aan te leggen met alle gegevens en koppelingen te maken.

Wat bleek? De groep van grootste ondernemingen was inderdaad hecht met elkaar verbonden. En wel via een netwerk van 196 dubbelfunctionarissen! Maar de meest in het oog springende conclusie uit het onderzoek was de centrale rol van banken en bankiers in dit netwerk. De grootste banken in die tijd fungeerden als knooppunten in het Nederlandse old boys netwerk. Voor het eerst was dit niet alleen vanzelfsprekend voor de leden van de elite zelf, maar aantoonbaar op basis van gedegen onderzoek. Meindert was nauw betrokken bij deze studie die in 1975 in boekvorm verscheen onder de titel *Graven naar Macht*..

Nu valt de publieke interesse en afkeer voor de “200 van Mertens” natuurlijk niet los te zien van de golf van linkse denkbeelden die Nederland overspoelde aan het einde van de jaren zestig en in de vroege jaren zeventig. Ook in de internationale academische gemeenschap werd het onderwerp van elite netwerken nagenoeg uitsluitend opgepikt door wetenschappers met een uitgesproken linkse signatuur. De theoretische basis van het onderzoek viel doorgaans terug op de theorie over financieel kapitaal, in het eerste decennium van de vorige eeuw ontwikkeld door “austromarxist” Rudolph Hilferding. Deze theorie stelt dat de banken zeer veel macht verwerven doordat zij het surplus geld van industrie weer uit kunnen zetten. Om hun investeringen te monitoren en te controleren fungeren bankiers als commissarissen bij “hun” bedrijven. Dubbelfuncties zijn volgens deze insteek dan ook te interpreteren als lijnen van macht en invloed en indicatoren van de macht van het financieel kapitaal. De gevonden centraliteit van banken in het Nederlandse netwerk leek een bevestiging van deze theorie.

Als wiskundige had Mokken weinig op met deze politiek-theoretische insteek, maar zijn student Fennema was ondertussen zeer actief in de communistische partij. “Ken uw vijand” zal zeker een motivatie zijn geweest voor Meindert om na het Nederlandse onderzoek in de eerste helft van de jaren zeventig het ambitieuze plan op zich te nemen het internationale netwerk van banken en industrie in kaart te brengen. Tegelijkertijd had Meindert in zijn Utrechtse studententijd (hij studeerde er sociologie) zelf ook geflirt met die zelfde – op dat moment verfoeide – elite door zijn lidmaatschap van het Utrechts Studenten Corps. De USC is traditioneel de plek waar de Nederlandse adel zich in de studententijd organiseert (zoals men zei, “In Leiden doet men netjes, in Utrecht is men netjes”). Interesse in de elite zat er dus al vroeg in bij Meindert. Maar was het lidmaatschap van het USC nu een poging toegang te krijgen tot de elite? Of meer te zien als een poging die elite via participatieve observatie te bestuderen? In het laatste geval zou je verwachten dat hij zijn bevindingen zou publiceren en dat is niet het geval geweest. Pas jaren later schreef hij met Serafine Hillege een mooi stuk over de studentencorpora en elitevorming (Amsterdams Sociologisch Tijdschrift, 1992).

Vanaf de tweede helft van de jaren zeventig werkte Meindert aan zijn proefschrift; Mokken was zijn promotor. Hij verzamelde gegevens over de bestuurlijke elite van bijna 200 bedrijven in Europa, Amerika en Azië. Dit was een pittige klus. In tegenstelling tot vandaag is informatie over bedrijven niet met een muisklik beschikbaar. Maar toen zijn boek verscheen in 1982 begon de aandacht voor netwerkanalyse van bedrijfs- en elite structuren juist af te nemen. Zowel theoretisch als analytisch bleek de stroming nauwelijks in staat om zich te vernieuwen en aan cumulatieve kennisopbouw te doen. Wat nu precies de betekenis was van al deze netwerkstructuren, die vraag kon onvoldoende beantwoord worden. Zeker toen de structuralistische, links geïnspireerde theoretische opvattingen allengs meer gemarginaliseerd werden.

* * *

Het duurde twintig jaar. Links was uit, liberaal was in. De leden van de financieel economische elite transformeerden van verdachten naar rolmodellen. De beurs zou iedereen rijk maken.

In de tweede helft van de jaren negentig bereikte de discussie over globalisering haar hoogtepunt. Het einde van de geschiedenis werd verkondigd door Francis Fukuyama en volgens Manuel Castells stonden we aan het begin van de

netwerksamenleving. Maar “netwerken” bleef vooral een begrip, een heuristische vorm. Voor de empirische pendant daarvan was weinig aandacht.

De toegenomen aandacht voor netwerken wordt geïllustreerd door Figuur 1. De figuur laat zien in welke mate in politicologische en sociologische tijdschriften (in brede zin gedefinieerd volgens Web of Knowledge) artikelen zijn gepubliceerd die in de titel spreken over netwerken en netwerk. In 2011 is meer dan 7 procent verschenen van alle artikelen die in de periode 1975-2011 “netwerk(en)” in de titel hadden (de oppervlakte onder de lijn telt dus op tot 100 procent).

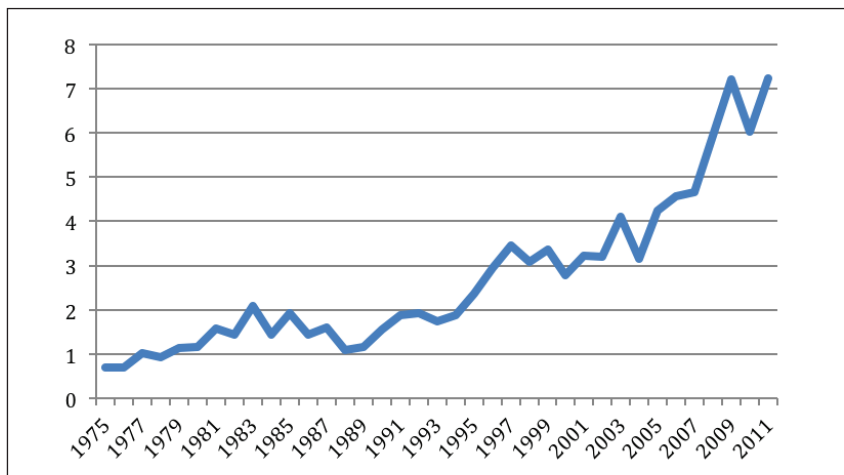
Ten eerste laat het figuur zien dat tijdens de tweede helft van de jaren zeventig netwerkonderzoek nog in een stijgende lijn zat. Het moment waarop Meindert zijn proefschrift publiceerde, in 1982, markeert echter een omslagpunt. Daarna verschenen er steeds minder artikelen die waren gewijd aan netwerken in de vakbladen. Deze trend wordt versterkt als we aannemen dat het totale volume van artikelen gestaag toenam gedurende de hele periode. De omslag komt na de val van de muur in 1989. In eerste instantie nog weifelend, neemt het volume van artikelen toe tot het eerdere hoogtepunt in 1983. Maar na 1995, in de sliptestream van Castells en de discussie over globalisering, neemt het volume sterk toe (verderop zullen we zien hoe dit ook voor Meindert een aanleiding was zijn promotieonderzoek te herhalen). Rond de eeuwwisseling blijft het enigszins stabiel, om vanaf 2003 / 2004 spectaculair toe te nemen.

De hernieuwde aandacht en interesse voor netwerkstructuren in de maatschappij leidde ook tot hernieuwde aandacht voor het proefschrift van Meindert. Na publicatie was het in feite de laatste grote studie naar een interessant, maar ietwat gedateerd thema met een theoretische insteek die niet meer geaccepteerd werd door de gevestigde academische orde (want te links). Twee jaar later in 1985 zou nog een grote vergelijkende studie verschijnen naar financieel economische elite netwerken in 10 landen. Meindert schreef hier, samen met Bert Schijf, zowel de basis voor de inleiding als de allereerste pan-Europese analyse van dubbelfuncties. Maar daarna wendde zowel Meindert als velen van zijn collega's zich af van het onderwerp economische elite netwerken. Hij verlegde zijn aandacht naar de politieke theorie en naar de studie van extreemrechts.

* * *

Samen met Jean Tillie was hij een van de eerste die in het veld van migratiestudies netwerk analyse wist toe te passen. Ze waren geïnspireerd door het werk

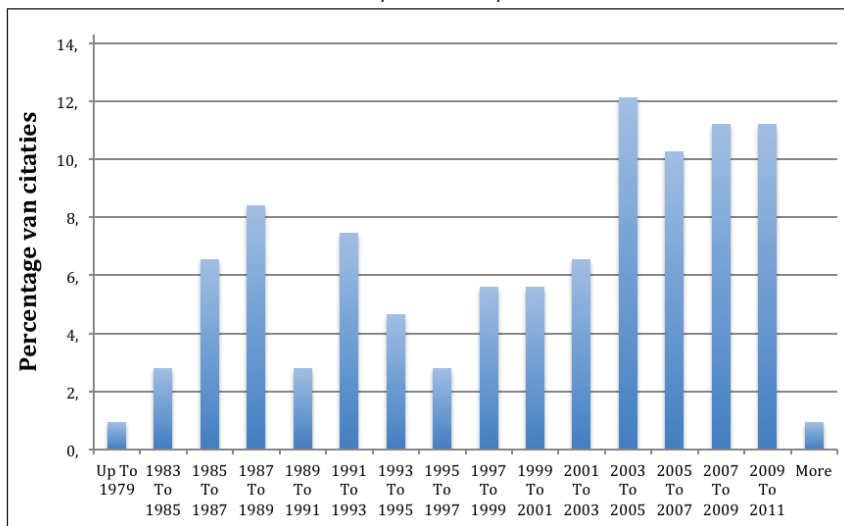
FIGUUR 1: Verdeling (in procenten over jaren) van artikelen in sociologische en politicologische tijdschriften met het woord “network” of “networks” in de titel over de periode 1975 – 2011

bron: Web of Knowledge

FIGUUR 2: Verdeling (in procenten over jaren) van citaties naar M. Fennema (1982)

International Networks of Banks and Industry. Martinus Nijhoff

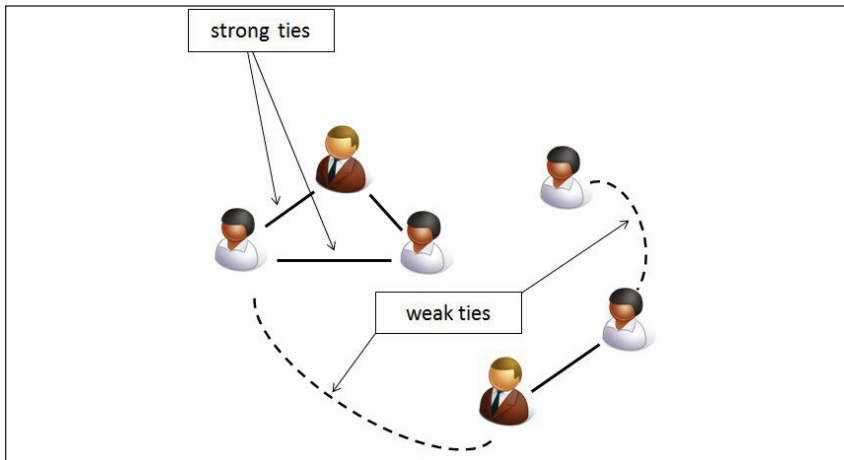
van Robert Putnam die met zijn boek *Making Democracy Work* in 1993 een verband suggereerde tussen de organisatiegraad van het maatschappelijk middenveld, maatschappelijk vertrouwen, en het functioneren van de democratie. De empirische en analytische kracht van de netwerkanalyse stelde hen in staat om op empirisch niveau de ietwat vage notitie van Putnam te concretiseren en te meten. Ze lieten zien dat hechte netwerken van migrantenorganisaties een indicatie was van bindend sociaal kapitaal (*bonding social capital*) en in relatie stond met hogere politieke participatie van deze migrantengroepen. Hoe beter georganiseerd, hoe meer politiek betrokken. Deze interessante uitkomsten waren de start voor een serie van onderzoeksprojecten, onder andere van enkele van de andere auteurs van deze bundel. Het netwerkonderzoek van Meindert had zich schijnbaar definitief verschoven van de financieel-economische elite naar de elite van migranten.

* * *

Het is de moeite waard iets dieper in te gaan op de achterliggende netwerk theorie, omdat we zullen zien dat Meindert in staat is om inzichten uit deze theorie schijnbaar moeiteloos toe te passen in de praktijk. Het idee achter sociaal kapitaal is dat je sociale relaties kunt zien als een vorm van kapitaal. Sociale relaties stellen je in staat middelen te genereren waardoor je iets wel kunt doen, wat je zonder die relaties niet kunt doen. Het sociale kapitaal van een persoon is ten eerste afhankelijk van de eigenschappen en middelen die de personen hebben met wie hij of zij een relatie heeft. Maar ten tweede maakt het ook uit wat de positie is van de persoon en zijn of haar sociale relaties in het grotere netwerk. Mark Granovetter spreekt in dit verband over het verschil tussen sterke banden en zwakke banden. Sterke banden (*strong ties*) verbinden je met personen, die onderling ook een band hebben. Bijvoorbeeld binnen een familie, of binnen een vriendengroep. Merk op dat de sterkte niet een eigenschap is van de band zelf, maar wordt bepaald door de positie van deze band in het bredere netwerk. Het achterliggende idee is dat sterke banden de bouwstenen zijn van een gemeenschap, waar mensen elkaar kennen en vertrouwen. Zwakke banden (*weak ties*) zijn volgens Granovetter sociale verbindingen die je hebt met personen die niet op andere wijze verbonden zijn met andere personen in je netwerk. Denk aan oud-collega's of iemand die je op reis tegenkomt. Het belangrijke inzicht van Granovetter was dat juist deze zwakke banden heel belangrijk zijn, vaak belang-

rijker dan de sterke banden. Dat komt omdat zwakke banden je verbinden met nieuwe netwerken, en daarmee toegang geven tot nieuwe informatie en nieuwe middelen. Zo vinden mensen banen vooral via zwakke bindingen, niet via hun sterke bindingen. Sociaal kapitaal komt daarom op twee manieren: via bruggen of zwakke bindingen (*bridging social capital*) en via sterke bindingen (*bonding social capital*). Een slimme netwerk entrepreneur neemt een positie in die toegang geeft tot verbinding én bruggen. In figuur 3 heeft de meest linkse figuur een uitzonderlijk goede positie omdat ze bonding en bridging combineert.

FIGUUR 3: Een schematische weergave van strong ties en weak ties

Door het succes van het migrantenonderzoek raakte Meindert steeds meer onderdeel van een nieuwe onderzoeksgemeenschap met veel sterke bindingen. Het was een zwakke binding (in netwerk termen!) die Meindert weer terug bracht naar de studie van de financieel economische elite. In 1994 had hij tijdens een treinreis van Amsterdam naar Bielefeld met de Canadese socioloog William Carroll uitgebreid gesproken over de logische link tussen het opkomende thema van globalisering en hun gedeelde interesse in netwerkanalyse van financieel economische elites. Dit gesprek zou de basis vormen voor een onderzoeks sabbatical aan het NIAS in Wassenaar. Meindert zou er met Jean Tillie werken aan onderzoek naar de migrantenelites en met Bill Carroll aan de financieel economische elites. Ook Rob Mokken was lid van de onderzoeksgroep. Carroll

had Meindert aangespoord samen zijn dissertatieonderzoek te herhalen voor 1996. In vergelijking met de late jaren zeventig was het een stuk minder bewerkelijk om een nieuwe dataset aan te leggen met gegevens over de bestuurs-samenstelling van de grootste internationale ondernemingen (hoewel ook nu de voorbereiding nog steeds enige jaren in beslag had genomen). Eén van de meest vruchtbare resultaten van dat jaar was het artikel van Carroll en Fennema "Is there a transnational capitalist class" dat verscheen in *International Sociology*. Hierin publiceerden ze de resultaten van hun longitudinale analyse van het internationale financieel-economische netwerk. Ze vonden dat, ondanks de internationalisering en globalisering, de internationale netwerken spectaculair weinig waren toegenomen sinds het midden van de jaren zeventig. Nog steeds was het netwerk van de internationale financieel economische elite een "super-structuur" die zijn basis had in nationale elite netwerken. De langverwachte transnationale kapitalistische klasse had zich nog niet aangediend, althans niet in de vorm die in links-marxistische kringen werd verwacht. De publicatie leidde direct tot een uitgebreide discussie in *International Sociology*.

Het was in deze periode dat ik Meindert leerde kennen. Ik studeerde politologie en ontwikkelde interesse in politieke economie. Toevallig kwam ik in een leeronderzoek terecht naar de relatie tussen politieke cultuur en democratie, wat weinig met politieke economie van doen had. Dit leeronderzoek was opgezet door een aantal ambitieuze collega-studenten met als belangrijkste doel het doen van veldwerk. Ze zochten daarbij docenten die het wel zagen zitten om zo een clubje te begeleiden. Paul Aarts en Meindert Fennema wilden dat wel. Nadien vroeg Meindert of ik niet als onderzoeksassistent een vastgelopen data-verzameling wilde vlottrekken naar het Nederlandse netwerk van dubbelfunctionarissen tussen de grootste bedrijven. Ik zei ja en Meindert introduceerde me op het NIAS aan Rob Mokken, Bill Carroll en andere vooraanstaande netwerkonderzoekers. Ik maakte kennis met de analytische en theoretische kracht van de netwerkmethodologie en was direct verkocht. Mijn voordeel was dat dit net was aan het begin van een nieuwe "product life cycle" van netwerk onderzoek. Krachtige computers maakte het voor het eerst mogelijk ingewikkelde berekeningen op een standaard computer uit te voeren (in plaats van met ponskaarten op de fiets naar het rekencentrum, zoals ik heb begrepen). Bovendien heeft de ontwikkeling van internet tot een enorme ontsluiting van bestaande gegevens geleid en tot het ontstaan van geheel nieuwe sociale netwerken. Maar ik moet nog maar zien of

mijn dissertatie twintig jaar naar dato een tweede leven krijgt. Meindert kreeg het in ieder geval wel voor elkaar.

Na mijn proefschrift bleef ik samen met Meindert (en met Rob) onderzoek doen naar financieel economische elites. We schreven samen het boek *Nieuwe netwerken. De elite en de ondergang van de NV Nederland* waarin we het historische elite onderzoek naar Nederland op een toegankelijke wijze samenbrachten. Maar de interesse van Meindert verschoof steeds meer van structuren naar personen. De wijze waarop hij die interesse vertaalde in publicaties is weer exemplarisch voor zijn loopbaan. Weer zien we dezelfde volgorde van eerst financieel-economisch en vervolgens politiek. Eerst schreef hij een biografie over Hans Max Hirschfeld, topambtenaar en multi-commissaris tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Daarna een biografie over Geert Wilders. Beide personen waren buitenbeentjes in de Nederlandse elite, niet onbesproken en buitengewoon invloedrijk.

Fennema als netwerk ondernemer

De ambigue relatie van Meindert met de wetenschap waar in de inleiding al over werd gesproken lijkt ook sterk verbonden met een andere typische eigenschap: zijn ondernemerschap. Hoewel hij altijd op de kleintjes let, kun je Meindert ook altijd geïnteresseerd krijgen in een stevige investering met een licht risicodragend karakter. Soms succesvol (vastgoed), soms minder (teak plantages), soms erg grappig (Fennema Coaches), maar altijd een bron van genoeg voor de ondernemer Fennema. In de jaren dat ik met Meindert heb opgetrokken werd het me steeds duidelijker dat hij zich doorlopend opstelt als een netwerk entrepreneur. Daarmee bedoel ik dat hij op een bewuste wijze (wellicht ook deels op intuïtieve wijze, maar daar kan ik geen uitspraak over doen) zijn sociale relaties op zo'n wijze onderhoudt dat hij een optimaal sociaal kapitaal genereert. Deze ondernemende netwerk strategie kent een aantal elementen, die ik hieronder zal proberen te isoleren, te beschrijven en te analyseren. Gezamenlijk vormen ze zes regels voor de netwerk entrepreneur:

Regel 1: zoek de zwakke bindingen

Als je enige tijd met Meindert optrekt, kun je niet nalaten op te merken dat hij te pas en te onpas praatjes aanknoopt met mensen die hij tegenkomt. Dat kan

iedereen zijn, maar bij voorkeur – zo lijkt het – personen met wie hij zo weinig mogelijk deelt. Mensen met een lagere sociale status dan hoogleraar genieten een sterke voorkeur: schoonmakers, kruiers, baliemedewerkers en zo voort. Elke mogelijkheid om een praatje aan te knopen wordt benut. Sterker nog, dit soort kansen worden actief gecreëerd. De weg vragen is niet een handeling die tot doel heeft om die specifieke informatie te vergaren, het is de mogelijkheid voor een nieuw contact: een zwakke binding. Een praatje duurt meestal niet zo lang, maar gaat altijd over iets anders dan de aanleiding van het gesprek. Als hij bijvoorbeeld de weg vraagt aan een portier van een hotel, dan gaat het gesprek snel over de geschiedenis van het hotel. Of nog liever, de familiegeschiedenis van de portier. Elk mogelijk contact is een kans om informatie te krijgen. Nieuwe kennis op te doen en bestaande kennis of vermoedens te toetsen. De gretigheid en consistentie waarmee Meindert het contact opzoekt met mensen die hij niet kent en hoogst waarschijnlijk na de toevallige ontmoeting niet meer gaat zien is kenmerkend en volgens mij een duidelijk teken dat hij zich goed bewust is van de “strength of weak ties”. Dit heeft hij vertaald in het doorlopend en dagelijks genereren van deze zwakke bindingen.

Regel 2: vertel verhalen (of “de anekdote”)

Een belangrijke reden waarom de meeste mensen geen of weinig praatjes maken met wildvreemden – zo stel ik me voor – is dat ze eigenlijk niets te zeggen hebben tegen iemand die ze niet kennen. Waar praat je over? Dat probleem heeft Meindert *nooit*. Er is altijd, maar dan ook altijd wel een boom op te zetten over het een of ander. Daarbij past Meindert een zeer opmerkelijke tactiek toe. Langdurige observatie heeft me geleerd dat wanneer Meindert in gesprek is in een sociale situatie en hij het woord krijgt of neemt, hij eigenlijk nooit direct antwoord geeft op datgene wat in het gesprek voor ligt. Nee, hij vertelt een verhaal. Bij grote voorkeur in de vorm van een anekdote. Dat gaat ongeveer zo. Setting: willekeurige borrel, drie of vier mensen praten over stakende machinisten en treinverkeer dat daarom stil ligt. Het gesprek verplaatst zich naar Meindert. Hij neemt het woord en zegt “ik ben CEO van een busonderneming” en begint een verhaal over Fennema Coaches. Of: “Ik kende een vrouw en woonde met haar in X”. Vervolgens is de kans groot dat er eerst diep wordt ingegaan op de eigenschappen van de bewuste vrouw, de bijzonderheden van de relatie tussen Meindert en deze vrouw, of de algehele gemoedstoestand waarin Meindert

zich in die periode bevond. Op enig moment – maar soms ook niet – wordt de clou bereikt. Misschien wel dat in stad X de treinen wel altijd goed rijden, of nooit rijden, of dat ze een goed systeem van openbaar vervoer hebben. Het punt is dat de clou eigenlijk totaal niet ter zake doet. Het gaat om het verhaal, dat altijd verrassend en onderhoudend is, meestal opmerkelijk en soms aanstootgevend. Meindert geeft nooit antwoord maar vertelt anekdotes. Hiermee bereikt hij een aantal belangrijke netwerk effecten. Het verhaal een belangrijk smeermiddel voor sociale relaties. Het schept een band tussen de verteller en de toehoorders. Het verhaal kan ook worden gezien als een gift, iets wat de verteller aan de anderen schenkt. En het geven van geschenken, zo leert de antropologie ons, creëert een belangrijke en vaak duurzame band tussen de gever en de ontvanger. Door een verhaal te vertellen in plaats van een antwoord te geven wordt de aard van de relatie een andere. Origineler, inhoudelijker en sterker dan wanneer je op een algemeen te verwachte wijze zult deelnemen aan het gesprek. Het resultaat is dan ook dat de mensen met wie je in contact staat zich meer bewust zijn van de communicatie en daarmee de band bestendigen. Verhalen zijn een voedzame bodem voor sociale relaties.

Regel 3: negatieve bindingen zijn ook bindingen

Aan hechte sociale netwerken in een bestuurlijke omgeving kleven vaak negatieve connotaties. Een “old boys netwerk” staat voor vriendjespolitiek, nepotisme, elkaar de hand boven het hoofd houden en de bal toespelen. En dat is inderdaad ook vaak het geval. Maar tegelijkertijd betekent dat niet dat binnen zo’n sociaal netwerk er alleen maar positieve relaties bestaan tussen personen. Met een positieve relatie bedoel ik een sociale relatie waarin beide betrokken personen de andere persoon positief beoordelen. Een vriendschap is een duidelijk voorbeeld van een positieve relatie. Er bestaan uiteraard ook negatieve relaties, bijvoorbeeld die met de buurman die je niet kunt uitstaan. Met name de negatieve relaties worden vaak verbloemd door termen als vriendjespolitiek, oude jongens krentenbrood en zo voort. In zijn werk naar elite netwerken heeft Meindert altijd de nadruk gelegd op het bestaan van zowel positieve als negatieve relaties.

Nu kun je vanuit een netwerkperspectief nog een stap verder gaan. Bij het bepalen van de structuur van een netwerk zijn de lijnen die niet bestaan net zo belangrijk als de lijnen die wel bestaan. Een simpel voorbeeld kan dit illustreren. Stel je hebt twee vrienden waarvan de een hond wil kopen en de andere net

een puppy heeft gehad. Doordat jij beide personen kent en informatie over hun wensen hebt, kun je als makelaar optreden en de twee personen met elkaar verbinden. Dit is het sociale kapitaal van de makelaar (*brokerage*) dat Ron Burt in detail heeft bestudeerd. Zulke makelaarsposities gaan gepaard met een zekere (structurele) macht en invloed. Echter, het is simpel om te zien dat deze strategische positie zowel het gevolg is van het bestaan van de banden met de twee personen, als van het ontbreken van een directe relatie tussen deze twee personen. Immers, als die band er zou zijn valt je rol als bemiddelaar weg. Het niet bestaan van een relatie is daarmee net zo belangrijk als het wel bestaan van een relatie.

Dit betekent dat netwerkpositie zowel afhankelijk is van bestaande als niet bestaande relaties. En Meindert lijkt zich daar terdege van bewust, met name wanneer hij zich roert in het publieke debat. Hier gaat het over het negatief laden van een relatie of bepaalde relaties actief verbreken. Een goed voorbeeld vinden we in een opiniestuk in de Volkskrant begin 2012, waarin hij SER voorzitter en buurman Alexander Rinnooy Kan af serveert als bedrijfspoedel van de Nederlandse polderelite. ("Een aardige man, daar niet van, maar noch als rector van de Erasmus Universiteit noch als bestuurder van ING was hij daadkrachtig"). Het onderwerp van de opinie betrof de vraag wat nu goede ministers zijn. Inhoudelijke stelde hij dat besturen geen technische exercitie is maar moed vereist. Voor het betoog was het niet noodzakelijk om hier Rinnooy Kan (in het algemeen gezien als een ideale schoonzoon als hij jonger zou zijn geweest) aan te vallen. Maar hij doet het toch, en bewust.

Als we deze tactiek weer puur vanuit een netwerk perspectief bekijken zien we hier in feite het opbouwen van negatieve bindingen als netwerkstrategie. Het bouwen van bruggen tussen sociale netwerken kan heel positief uitpakken, maar tegelijkertijd kun je ook overwegen om bepaalde bruggen achter je te verbranden wanneer ze niet meer bewandeld worden. Als je dat op een zichtbare wijze doet dan kan dat juist bijdragen aan je eigen positie. De positieve bijdrage van negatieve banden is een fenomeen dat ook in de literatuur nog relatief weinig aandacht heeft gekregen. Wat we zien is dat goed uitgekozen negatieve banden kan bijdragen aan een prominente en zichtbare positie. Je lokt reactie uit waarmee de band wederkerig wordt. Daarmee relateer je tot een ander, zelfs als dit negatief is. Je dringt door tot het netwerk van de ander. Weliswaar niet in de klassieke structurele wijze; je zult niet zo snel worden uitgenodigd op een verjaardagsfeestje (juist niet!). De verbinding vindt plaats in het zogenoemde cognitieve

sociale netwerk. De verbinding wordt herkend door anderen in het netwerk en daarmee wordt je ingedeeld in dezelfde cluster van het netwerk als je opponent.

Regel 4: De andere generatie is niet de vijand

In de strijd tussen generaties (banen, pensioenen, leefstijl etc.) zijn “de anderen” niet een vijand maar juist interessante partners in je netwerk. Een typische eigenschap van Meindert – en wellicht ook één van de redenen waarom hij ondanks zijn ambigue houding toch altijd op de universiteit is blijven werken – is dat hij erg goed in staat is om over generaties heen vriendschappen te ontwikkelen en te onderhouden. Dat is niet vanzelfsprekend omdat een vriendschap toch altijd een zekere mate van gelijkheid veronderstelt die gemakkelijk kan worden ondermijnd door de inherente ongelijkheid die bestaat tussen twee leden uit verschillende generaties. Meindert echter slaagt er regelmatig in deze kloof te overbruggen. Het meeste zicht heb ik zelf op de bruggen die hij slaat naar de “jongere generatie”. Het opbouwen en onderhouden van deze relaties vraagt om een stevig portie van wederzijds respect. De keerzijde hiervan is een bepaalde vorm van nederigheid. Het besef dat de ander in bepaalde opzichten meer is (en in bepaalde opzichten minder). Vanuit de jongere naar de oudere is dit redelijk vanzelfsprekend, maar niet per se een basis voor vriendschap. Die kan pas ontstaan wanneer de relatie wederkerig wordt. Meindert is wonderwel in staat om over generaties dit soort vriendschappen te onderhouden. Naar de oudere generatie toe lijkt het op eenzelfde wijze te werken. Hij is trots lid van trimclub “de oude matters” in Aerdenhout waar hij zijn relatie met net één generatie boven hem onderhoudt. Zijn banden met Rob Mokken, Frits Bolkestein en Johan de Vries zijn meer dan puur professioneel en zakelijk.

Deze banden over generaties heen zijn belangrijke bronnen voor sociaal kapitaal. Ze geven toegang tot ervaring (van oudere generaties) en tot inspiratie (van jongere generaties). Bovendien leveren ze beide een belangrijke bijdrage aan het opbouwen en onderhouden van een breed en divers netwerk met ruime mogelijkheden voor het aangaan van zwakke banden.

Regel 5: Gebruik bestaande clubs en clans

De slimme netwerk entrepreneur maakt waar hij kan gebruik van bestaande netwerkstructuren. En die zijn er natuurlijk in overvloed. In alle lagen van de maatschappij organiseren personen zich in sociale verbanden. Lidmaatschap van

zulke verbanden draagt bij aan identiteit en cohesie. Robert Mokken beschreef ze mathematisch eind jaren zeventig als clubs en clans. In geïnstitutionaliseerde vorm bestaan ze in meer formele en meer informelere vorm. Een geïnstitutionaliseerde club is de Amsterdamse Academische Club, de sociëteit waar Meindert enige jaren voorzitter was. De club genoot geen grote populariteit onder de leden van de afdeling politicologie, maar desalniettemin (of daardoor! Regel 3) was Meindert gaarne bereid om enige jaren nauw betrokken te zijn bij deze club. Hij wist immers dat een sociëteit een belangrijk en behulpzaam middel is bij het onderhouden en uitbouwen van je netwerk. Maar ook informelere vormen zijn van belang. De tuinkeestjes in Aerdenhout zijn al bijna een instituut. Eigenlijk zijn het feestelijke recepties en dienen ze het doel om het sociale netwerk te onderhouden en nieuwe interessante relaties te laten ontstaan. Op dit terrein moet Meindert overigens zijn meerdere erkennen in zijn vrouw. Een analyse van haar netwerkstrategie zal eerder een monografie worden dan een artikel. De onderliggende netwerk tactiek is hoe dan ook overduidelijk. Netwerken onderhoud je en daarvoor zijn gezamenlijke bijeenkomsten zeer geschikt. Gebruik zoveel mogelijk bestaande clubs en clans en organiseer nieuwe waar nodig.

Regel 6: Conformeer je niet

Een doorlopende kwestie voor de netwerk entrepreneur is ervoor te zorgen dat je interessant blijft voor anderen. Er moet immers een reden zijn voor de ander om de relatie met jou voort te zetten. Dit thema kwam al aan de orde bij regel 2, waar de anekdote werd uitgelegd als manier om de ander aan je te binden bij het leggen van verbindingen. Hetzelfde is nodig tijdens het onderhouden van sociale relaties. Nu bestaan er twee adequate manieren waarop je de ander kan blijven boeien. De eerste is om je dienend op te stellen en de ander te prijzen, te bevestigen en te bewieroken. De ander wordt in zulke gevallen – zeker wanneer hij of zij een entourage heeft – beschuldigd van zonnekoning gedrag. We zien het vaak bij leiders in het bedrijfsleven, de universiteit en politiek. Het gevolg van een zekere mate van “hermelijnkoorts” die de onmachtige bevangt als die in de nabijheid van de machtige is. Hoewel nogal blasé is het in de praktijk een zeer probaat middel om de wederkerigheid van een relatie af te dwingen. De tweede vorm is heel anders en bestaat er juist uit dat je je niet conformeert. De aantrekkelijkheid voor je (potentiële) netwerkpartners bestaat eruit dat je iets anders zegt dan anderen, dat je vernieuwend bent. Je bent geen versterker van bestaande

ideeën maar de bron van het nieuwe. Na een gesprek met de non-conformist heb je meer vragen dan wanneer je begon en wellicht wel een nieuw inzicht of twee.

De keuze voor de eerste of de tweede netwerk strategie zal niet altijd bewust kunnen worden gemaakt. In niet geringe mate wordt dit beïnvloed door je persoonlijkheid en door de positie waarin je je bevindt. We mogen dus niet direct aannemen dat het innemen van impopulaire of soms stuitende opvattingen door Meindert een listig plan is. Daarbij komt dat het niet zozeer de opvattingen zijn die stuitend zijn. Opvattingen kunnen op zichzelf niet zo een eigenschap hebben. Ze zijn stuitend in een bepaalde sociale kring. In zijn biografie over Geert Wilders straalt enige bewondering voor de man door. Hoewel in brede lagen van de maatschappij gedeeld kon dit in links academische en journalistieke kringen op weinig bijval rekenen. Wat nu kenmerkend is voor de netwerkstrategie van Meindert is dat hij *juist* opvattingen wil uitzenden naar de kring die deze niet aanhangt. Hij haalt zijn positie niet uit het bevestigen en onderbouwen van bestaande opvattingen maar uit het aan de kaak stellen van ingesleten en “onweerlegbare” waarheden. Hij is geen ja-knikker en ook geen onheilsprofeet. Maar wel iemand die graag een vooringenomen elite een spiegel voorhoudt en twijfel zaait waar dogma's overheersen.

Het onconventionele hoeft niet uitsluitend inhoudelijk te zijn maar kan ook zitten in vorm. Ook hier herkennen we veel van Meindert zijn gedrag en handelen. Een beschrijving op weblog De Reactor:

{ Ik zat pas nog met hem aan tafel in een debat, waar hij losging op Dick Pels en wat hij de Anne Frank-maffia noemde. Dick Pels stelde voorzichtig dat Fennema zijn Geert Wilders-biografie wat al te vergoelijkend had geschreven. Waarop Fennema met rood aangelopen gezicht *fuck you!* schreeuwde.^[1] }

Hier zien we hoe Pels' reactie op het inhoudelijke non-conformisme van Meindert (het niet negatief bespreken van Geert Wilders) een non-conformistische reactie van Meindert uitlokt (“fuck you”), nadat hij eerst een paar negatieve relaties had geladen (richting Pels & Anne Frank Stichting). Het non-conformistische sociale gedrag (krachttermen, luid praten, schreeuwen etc.) heeft een typische uitwerking in sociale netwerken die zeker niet uitsluitend negatief is. Het zet de zender neer als autonoom en onafhankelijk, wat ook een aantrekkingskracht in sociale netwerken genereert.

Van de zender – Meindert in dit geval – vraagt het ook een zekere schaamteloosheid. En dat lijkt haaks te staan op een zekere beschaafdheid en lidmaatschap van de culturele en academische elite. Maar de schaamteloosheid valt weer goed te begrijpen tegen de achtergrond van de netwerkstrategie van de negatieve banden. Door je niet te conformeren ben je zowel een interessante als een ogenschijnlijk onafhankelijke netwerk partner.

Tot Slot

De bijdrage van Meindert Fennema aan de leer van sociale netwerken is niet uitsluitend te vinden in zijn papers en boeken. Op een bepaalde manier is hij zelf de verwezenlijking van zijn aanpak als netwerk entrepreneur. De zes regels dienen als voorbeeld hiervan. De vraag is nu in hoeverre de dubbele relatie met de universiteit die ik Meindert aan het begin van dit essay toeschreef zich nu verhoudt met zijn netwerk benadering in de praktijk. Is er een (oorzakelijk) verband tussen de twee? Daar is lastig een sluitend antwoord op te geven. Een ambigue houding ten opzichte van je professionele werkveld maakt het wellicht gemakkelijker om een autonome positie in te nemen. Het creëert een zekere afstand tot je collega's. Enerzijds maakt deze afstand het mogelijk om wat afwijkende standpunten in te nemen of onderzoek uit te voeren dat (nog) niet heel populair is. Tegelijk wordt de afstand daar ook weer door versterkt. Maar er spelen natuurlijk veel meer factoren. Zo heeft Meindert zich in zijn politiek-theoretische opvattingen ontwikkeld van een communist naar een radicaal-democraat. Deze ontwikkeling hangt nauw samen met die autonome positie, ook omdat hij de radicaaldemocratische opvattingen vervolgens ook actief naar buiten bracht (zoals opkomen voor de vrijheid van meningsuiting van Hans Janmaat). Hier zien we de autonome en non-conformistische houding al duidelijk terug. Uiteindelijk was het ook zijn voorlopersrol in de studie naar extreem rechts die hem later in zijn carrière een flinke steun in de rug gaf. Hij schreef een aantal belanghebbende artikelen over extreem rechtse partijen en begaf zich daarna in het veld van migrantenstudies. Zijn non-conformisme en het opbouwen van negatieve bindingen bleek vruchten af te werpen.

Hoe kun je nu weggkomen met een netwerkstrategie die zo anders is dan mensen verwachten? Soms zo schokkend of ogenschijnlijk onbeschoft, en vaak charmant

en grappig en meestal net buiten de orde? Wat geeft iemand nu de positie om dit te doen? Hier komen we bij een laatste opmerkingen over de netwerkstrategie van Meindert. Het werkwoord “netwerken” heeft regelmatig een negatieve connotatie. Het lijkt te appelleren aan het aangaan van “onechte” of “niet oprechte” relaties, met al enig doel om iets te bereiken (toegang, informatie etc). Het onderliggende vermoeden is dat iemand een relatie aangaat (een gesprek, een vriendschap, een samenwerking) zonder een oprechte interesse in de andere persoon. Het gedrag is “strategisch” in de zin dat het doel is om er zelf beter van te worden. Dat voelen mensen in het algemeen goed aan. Maar omgekeerd ook. Wanneer iemand oprecht bezorgd is, oprecht vrolijk, of oprecht boos, en dit uit dan wordt de authenticiteit snel herkend. Nu kan enige theatraal talent Meindert niet worden onzegd. En in het bespreken van de zes regels laat ik al regelmatig een vermoeden doorschijnen dat zijn gedrag en houding althans deels bewust en vooropgezet is. Maar dat laat onverlet dat de basis van zijn handelen altijd een oprechte interesse is in inhoud, samenleving en persoon. En een fascinatie voor elites.

Voetnoten

-
1. Zie: www.dereactor.org/home/detail/professor_fennema_en_de_nederlandse_politiek.

Referenties

Carroll, W. K., & Fennema, M. (2002) "Is there a transnational business community?" in *International Sociology*, 17(3), pp.393-419.

Castells, M. (2011) *The rise of the network society: The information age: Economy, society, and culture* Wiley-Blackwell.

Fennema, M. (1982) *International networks of banks and industry*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.

Fennema, M., & Heemskerk, E. M. (2008) *Nieuwe netwerken: De ondergang van de NV Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Fennema, M., & Schijf, H. (1978) "Analysing interlocking directorates: Theory and methods" in *Social Networks*, 1, 298-332.

Fennema, M., & Schijf, H. (1985) "The transnational network". In F. N. Stokman (Ed.), *Networks of corporate power: A comparative analysis of ten countries*. Cambridge: Polity Press, pp.250-266.

Fukuyama, F. (1992) *The end of history and the last man*. New York: Avon Books.

Heemskerk, E. M. (2007) *Decline of the corporate community. network dynamics of the Dutch business elite*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Helmers, H. M., Mokken, R. J., Plijter, R. C., & Stokman, F. N. (1975). *Graven naar macht*. Amsterdam: Van Gennep.

Hillige, S., & Fennema, M. (1992) "Studentencorpora en elitevorming" in *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 19(1), pp. 97-117.

Putnam, R. D. (1993) *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Stokman, F. N., Ziegler, R., & Scott, J. (1985) *Networks of corporate power*. Cambridge: Polity Press.

L I Z A M Ü G G E

LIZA MÜGGE (1976) PROMOVEERDE IN 2008. DE HANDELEDITIE VAN HAAR PROEFSCHRIFT VERSCHEEN ALS *BEYOND DUTCH BORDERS. TRANSNATIONAL POLITICS AMONG POSTCOLONIAL MIGRANTS, GUEST WORKERS AND THE SECOND GENERATION* (AUP, 2010). ZIJ IS WERKZAAM ALS UNIVERSITAIR DOCENT GENDER EN ETNICITEIT BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM EN MOMENTEEL VISITING SCHOLAR AAN THE MINDA DE GUNZBURG CENTER FOR EUROPEAN STUDIES (HARVARD UNIVERSITY).

De persoonlijke politiek van Meindert Fennema.

Over de kracht van anekdotes en netwerken

LIZA MÜGGE

Meindert maakt in zijn verschillende rollen als docent, mentor, onderzoeker en criticus zijn werk persoonlijk én politiek. Hij gebruikt persoonlijke anekdotes over zichzelf of anderen om iets te verhelderen. Anekdotes zijn een middel om het conceptuele te operationaliseren. Relaties tussen mensen staan centraal in deze anekdotes. Hoe zijn ze gevormd of hoe zijn ze verstoord? Netwerken creëren sociaal kapitaal. Wie beschikt over het meeste sociaal kapitaal heeft meer inspraak en dus meer macht, de brandstof voor het bedrijven van politiek. De anekdotes hebben altijd een kernboodschap, een moraal. Sommige verhalen vervormen in de loop der tijd, worden wellicht iets aangepast aan het publiek en krijgen een mythisch karakter, maar er komen ook altijd nieuwe bij. Aan de hand van persoonlijke anekdotes beschrijf ik in dit stuk hoe Meindert mij heeft geïnspireerd om de wetenschap in te gaan en hoe de inzichten van onze samenwerking de contouren van mijn werk nog altijd beïnvloeden. De rode draad is onvermijdelijk de zogenaamde “netwerkblik”. Het is mijn zesde zintuig geworden waarmee ik de wereld, persoonlijk en politiek voor altijd anders ben gaan zien.

Om bij het begin te beginnen. Redelijk verbluft kwam ik als tweedejaars antropologie studente uit mijn eerste college van het keuzevak “Migratie, integratie en beleid” (MIB) dat door Meindert gedoceerd werd. Hier zat een docent die met ons in discussie ging, die ons uitdaagde en provoceerde. Hoe anders was dat dan wat ik van antropologie gewend was, waar ik me verloor in obscure on-

derzoekjes naar de nachtelijke gangen van de hakkende gabberjeugd in Zaan-dam, een Joodse Homo-organisatie, en foto-essays maakte over de blowende schooljeugd in een achterstandswijk in Amsterdam-Noord. Mijn studiekeuze was gemotiveerd door het verlangen “de multiculturele samenleving waarin ik was opgegroeid beter te begrijpen”. Maar deze wens contrasteerde met de wereld die mij werd aangedragen in de hoorcolleges. Docenten waren gespecialiseerd in Afrika, India of elders in Azië. Daar had ik geen affiniteit mee. Bovendien zaten de dreunende woorden van professor Anton Blok tijdens het allereerste hoorcollege van mijn studie vers in mijn geheugen. Hij sprak ons aan met *U* en noemde ons de “toekomstige intelligentsia”. Maar hij vertelde ons ook direct dat driekwart van ons het eerste jaar niet zou afmaken. Dit was paradoxaal, want hoe konden wij nu de intelligentsia worden als we onze studie zouden afbreken? Of betekende dit dat als je antropologie *wel* zou afmaken je juist *niet* tot die intelligentsia zou gaan behoren? Zo ja, had dat dan een positieve of een negatieve betekenis? Positief besloot ik, want behoren tot de intelligentsia leek me sektarisch en elitair. Mijn keuze voor antropologie werd hiermee een rebelse daad. Van de status van het vak – bijvoorbeeld een enkele reis werkeloosheid – trok ik me niets aan. *Ik* deed wat *ik* leuk vond. Terug naar de woorden van Blok die mij wel diep hadden geraakt. Ik was beledigd en furieus. In mijn ogen nam hij noch zijn discipline, noch zijn studenten serieus – en dat waren er al zo weinig.

Meindert nam het kleine clubje van 10 MIB studenten erg serieus. De colleges en discussies waren een tour door zijn persoonlijke leven; van psychiaterbezoek tot de vraag of zijn dochter als “allochtone” nu wel of niet voorrang zou moeten krijgen bij de loting van een studie geneeskunde. Wij zaten met rode wangen te luisteren naar deze verhalen. Een docent die zich zo bloot gaf, hadden we nog niet meegemaakt. Hij joeg ons op de kast en dwong ons kritischer naar onze eigen vooroordelen te kijken. We konden wel van alles vinden over de multiculturele samenleving, maar hoeveel van onze beste vrienden waren nu eigenlijk “allochtoon”? Over antropologie dacht Meindert het zijne. Hij vond het vak doorslaan in het cultuurrelativisme en hij had een enorme hekel aan het postmoderne, dat in de jaren '90 erg trendy was.

Onze papers werden zowaar gelezen en kwamen rood gestreept retour met het dringende verzoek om onbegrijpelijk verklaarde woorden zoals “deconstrueren” *nooit* meer te gebruiken of met het commentaar “goede beleidspunten”. Want, veel van ons zouden, zo voorspelde hij, beleidsmedewerker worden. (“Ha,

we hebben dus toch een toekomstperspectief!”, dacht ik verheugd.) Het gebruik van Engelse woorden in Nederlandse teksten was uit den boze. Als we het één of andere begrip niet in het Nederlands konden vatten, dan wisten we kennelijk zelf niet wat de betekenis hiervan was. Tot mijn verbazing dacht Meindert meer mee met mijn antropologische experimenten – dit keer een mini-etnografie van de Turkse pizzeria waar ik een bijbaantje had – dan mijn antropologie docenten ooit hadden gedaan. Het onderzoekje werd vooraf grondig besproken. Meindert stelde direct zijn netwerk beschikbaar, mocht ik nog een Turkse tolk nodig hebben om het keukenpersoneel te interviewen.

Toevalligerwijs vond ik in diezelfde periode tijdens het wachten bij de kopiëermachine op een tafel in de gang van het Spinhuis een stencil met een oproep van het Instituut voor Migratie en Etnische Studies (IMES). Het IMES zocht studenten die in het kader van een scriptie konden meewerken aan een onderzoek naar netwerken van migrantenorganisaties in Luik of Zürich. Dit was de internationale poot van het netwerk en sociaal kapitaalonderzoek dat Meindert met Jean Tillie in de steigers zette, maar dat wist ik toen nog niet. Voor nadere inlichtingen werd verwezen naar een telefoonnummer van Karen Kraal, de assistent. Achteraf was het helemaal niet zo toevallig dat die “vacature” op die plek verspreid was want Karen was zelf net afgestudeerd in antropologie en kwam vanwege haar relatie met de studievoorzitter nog regelmatig op het Spinhuis. Ondanks dat ik volstrekt niet aan de criteria bleek te voldoen, moedigde Karen mij aan om toch te solliciteren. Enthousiasme was immers ook héél belangrijk. Zo geschiedde dat ik geheel onvoorbereid, eigenlijk meer onderweg naar de stal van mijn paard – ik was toch kansloos – de kamer van Jean binnenliep voor een “sollicitatiegesprek” waar ook Meindert bij betrokken bleek. Jean keek ernstig en vroeg of ik met het onderwerp “door” wilde. Op mijn antwoord dat dat “nog wat vroeg is om te kunnen zeggen”, knikte iedereen instemmend. Op mijn zorg dat ik voor dit project misschien geen studiepunten toegekend zou krijgen, reageerde Meindert: “Regels zijn heel mooi, maar het is nog beter om ze te doorbreken.” Onderwijl maakte Karen driffig aantekeningen. Kort daarna kreeg ik van Meindert bericht dat ik was aangenomen op het Luikse onderzoek. Dat deze besluitvorming beslist ondemocratisch was verlopen, maakte ik op uit een gesprekje dat ik later met Jean had tijdens de pauze van een gastcollege dat hij bij MIB gaf. Hij was van mijn “benoeming” nog helemaal niet van op de hoogte: “Beetje vreemd, vind je niet?” Ik knikte, en we rookten zwijgend door.

De begeleiding van het Luikse onderzoek was “hands off” en des te harder werkten Freya Mostert – die op hetzelfde project in Zürich zat – en ik om dit wetenschappelijke onderzoek volledig naar eigen inzicht tot een goed einde te brengen. Van de projectleiding hadden we namelijk het volle vertrouwen en volledige steun. Ik had een kantoor ter beschikking op de universiteit van Luik en bij terugkomst kregen we een werkplek op het IMES om aan de analyse te werken. Meindert nam ons mee naar lezingen en discussies over Putnams *Making Democracy Work*. We werden betrokken bij IMES vergaderingen en lezingen en leerden zo een schaar aan mensen kennen. Nog belangrijker was dat wij hierdoor een idee kregen van het wetenschappelijk bedrijf. We gingen onszelf als onderzoekers beschouwen. Tot dan zag ik mezelf vooral als toekomstige onderzoeks-journalist die reisboeken zou schrijven à la Lieve Joris of zou onderdompelen in de rafelranden van de samenleving om bijvoorbeeld het wel en wee van de Afrikaanse toverdokters in Amsterdam-West in kaart te brengen. Ter oefening schreef ik als studente columns en reportages voor duistere gratis krantjes, zoals de Nederlandstalige editie van een lokale Mexicaanse krant en verschillende tabloid-achtige publicaties die namen droegen als *High Life* en *Soft Secrets* en werden verspreid in coffeeshops.

Mijn toekomstbeeld veranderde snel; ik wilde de wetenschap in. Voor mijn afstudeeronderzoek antropologie keerde ik terug naar Luik om de bestuurlijke netwerken vanuit een genderperspectief etnografisch te onderzoeken. Een exemplaar van de scriptie die hieruit voort vloeiende legde ik in het postvak van Meindert. Waarop de volgende dag de telefoon ging: “Lizzza, met Meindert. Heb jij al een baan?” En zo werd ik samen met Laure Michon ingehuurd om als junior onderzoeker het functioneren van de *Stedelijke Adviescommissie Multiculturele Stad* (SAMS) Rotterdam te evalueren. Dit heeft wat voeten in aarde gehad omdat zowel de beleidsmedewerkers en de directeur van de SAMS – een oude bekende van Meindert via wie de klus was binnen gekomen – in beginsel niet bijzonder ingenomen waren met het feit dat het IMES dit onderzoek liet verrichten door twee pas afgestudeerde “meisjes”. Ons oordeel was er niet minder kritisch om.

Na het SAMS-onderzoek werd ik door Meindert aanbevolen bij E-Quality – expertisecentrum voor gender & etniciteit – waar zijn ex-vrouw Troetje Loewenthal werkte. Troetje zocht een medewerker die de verkiezingsprogramma’s van 2002 kon analyseren. Het geheel moest uitmonden in een “ludiek” stemadvies. E-Quality was ontstaan uit een fusie van tal van vrouwenverenigingen die

de zogenaamde zmv- (zwarte, migranten, vluchtelingen) vrouwen, lesbiennes en reguliere feministen vertegenwoordigden. Deze club van circa 20 vrouwen werd aangestuurd door twee semi-vlotte mannelijke ad-interim managers, type Randstad. Meindert had mij aangeprezen als "Catalaanse" omdat mijn vader in Barcelona woonde en mijn achternaam "Nell" Catalaans in de oren klonk. Dat bij het kennismakingsgesprek bleek dat ik geen allochtone was, maar een heteroseksuele uit de klei getrokken Nederlandse, leidde merkbaar tot verstoring. Desondanks kon ik aan de slag. Eén en ander werd bovendien verzacht omdat ik was grootgebracht door een alleenstaande moeder, die maar 20 jaar ouder was dan ik. Op de as "klasse", of noem het "sociaaleconomische positie", scoorde ik wél positief marginaal. Deze wereld was niet de mijne.

Uitzinnig van blijdschap was ik toen ik als AiO bij het IMES werd aangenomen op het project "Transnational Political Ties". Meindert en Rinus Penninx werden mijn promotores. Waar Meindert aanspoorde tot verwarring, chaos en creativiteit, drong Rinus aan op structuur, grondigheid en ethiek. Een gouden combinatie. Opnieuw was de begeleiding "hands off" en kreeg ik de vrijheid om mij het project toe te eigenen. In het project bestudeerde ik ditmaal transnationale relaties tussen migranten uit Turkije en Suriname en hun herkomstlanden. Om de bindingen te kunnen reconstrueren, was ik volledig afhankelijk van een netwerk dat ik opbouwde in mijn onderzoeksveld. Deze netwerken bleken volledig mannelijk gedomineerd en die mannen op machtige politieke posities namen mij allesbehalve serieus. Ofwel hun benadering was vaderlijk en belerend, ofwel ze zaten openlijk te flirten. Soms werden interviews gevolgd door onschuldige invitaties voor etentjes en enkele keren door nachtelijke telefoontjes, sms'jes, ordinaire toespelingen of zelfs handtastelijkheid. Al snel ondervond ik het belang van fysieke positionering in een ruimte. Ik zorgde dat ik altijd zo ging zitten dat er hoe dan ook voldoende lichamelijk ruimte tussen mij en mijn respondenten overbleef, zelfs als zij later zouden plaatsnemen. Zo kon ik in ieder geval een hand op mijn knie voorkomen, hoe ver ze ook voorover leunden. Mijn frustratie over dit alles ventileerde ik dagelijks in onderzoeksdagboeken. Door deze reflectie leerde ik geleidelijk mijn "kwetsbare positie" in mijn voordeel te gebruiken. Ik begon me te realiseren dat mijn respondenten zeer gewillige *gatekeepers* bleken. Zij deelden hun netwerken maar al te graag en daar maakte ik gretig gebruik van. Uiteindelijk slaagde ik erin dat deze mannen niet verwachtten dat ik met ze ging eten om toegang te krijgen tot hun adresboek. Dit was een geraffineerd spel, want ik wilde niet het risico lopen dat deze mannen

zich op welke manier dan ook afgewezen voelden. Afgewezen mannen worden namelijk boos en konden mijn zuur verdiende sociaal kapitaal vernietigen. Met hulp van lokale vrienden en vriendinnen bekwaamde ik me in vriendelijke leugentjes om bestwil volgens de Surinaamse en Turkse regels. Een mooie bijkomstigheid van mijn gebrek aan status en “machteloosheid” was dat ik geen bedreiging vormde en mijn respondenten zich uitzonderlijk openlijk uitlieten over gevoelige politieke kwesties. Dit leverde waardevolle data op.

Op het moment van schrijven verblijf ik met mijn gezin in Boston. Alhoewel de omstandigheden door de tijd en plek veranderd zijn, zijn de basismechanismen van netwerken hetzelfde. Net als elders in de wereld zijn ook hier netwerken gegenderd. Opnieuw beïnvloedt mijn identiteit, nu als gehuwde fulltime werkende moeder, mijn netwerken en dan met name de indirecte relaties van mijn zoon. *Playdates* worden immers gemaakt door de moeders, want zij beheren de agenda's van hun kinderen. Het is voor het sociale welzijn van mijn kind dus van groot belang om vrienden te worden met de moeders. Mijn zoon zit in een klasje met kinderen die Engels als tweede of derde taal hebben. Het zijn kinderen van *expats* die net zijn aangekomen en hier tijdelijk verblijven. Circa 95 procent van de moeders is “mee” met haar echtgenoot. Deze echtgenoten zijn bijvoorbeeld Chinese overheidsfunctionarissen die een MPA doen aan de Harvard Kennedy School of een Poolse voor-
aanstaande journalist met een fellowship aan MIT. In de eerste week dat mijn zoon naar school ging hier, maakte ik een enorme fout bij de *pickup*. Ik raakte aan de praat met een Noorse moeder en vertelde enthousiast dat mijn man en ik allebei *visiting fellows* aan Harvard waren. Depressief zuchtte ze dat ze ook wel zou willen werken, maar dat ze hiertoe geen mogelijkheden had in Amerika. Zij groet mij niet meer. Vergelijkbare situaties deden zich voor op een verjaardagpartijtje waar een Japanse moeder het gesprek opende met: “And what is your husband doing here?” In het belang van het netwerk van mijn zoon zal ik nooit meer zeggen dat dat een totaal irrelevante vraag is. Eén van de weinige werkende moeders uit de klas van mijn zoon is een professor in *cityplanning* uit Beijing. Haar echtgenoot kon niet meereizen vanwege zijn baan in China, daarom is haar moeder meegereisd die de volledige zorg van haar kind en het huishouden op zich neemt. En zelfs zij, nota bene professor, vroeg tijdens de *International Night*, waar onze kinderen meeliepen in de *Parade of Nations*, wie er op dat moment thuis was met mijn jongste kind. Toen ik naar waarheid antwoordde dat mijn dochtertje thuis was met haar vader, vroeg ze bezorgd wie er dan voor het eten had gezorgd.

De verwachtingen van de leraressen zijn niet anders. Laatst was onze zoon niet zo lekker en moest worden opgehaald van school. De juf belde het contactnummer en kreeg mijn echtgenoot aan de telefoon: "Oh, sorry I was actually looking for your wife. I didn't want to disturb you at work." Deze keer loog hij: hij was helemaal niet aan het werk was, maar gewoon thuis. Vandaag was het zijn taak om de kinderen te halen.

Ten slotte. In de zomer van vorig jaar bezocht ik een conferentie in landelijk Groot-Brittannië die werd afgesloten met een feestelijk diner in een party tent. Aangekomen bij de koffie, pauzeerde het strijkkwartetje en werd de toespraak van een *Lord* uit Londen aangekondigd. De spreker opende met de volgende definitie van zijn betoog: "An after-dinner speech should be like a mini skirt: short enough to be interesting, but long enough to cover the essentials." Mijn tafelgenote – een feministische Ierse – schudde haar hoofd en lachte flauwtjes: "It never ends, does it?" En als dit gezegd wordt op een sociaalwetenschappelijke conferentie, waar men naar verwachting bovengemiddeld is blootgesteld aan gendertheorieën, dan denk ik inderdaad dat ze gelijk heeft. Haar ergernis groeide terecht naar mate de avond vorderde. Zo werden alle mannelijke medeorganisatoren van de conferentie bedankt voor hun inzet en de vrouwelijke organisatrice – die het daadwerkelijke werk had verzet – werd louter geprezen om haar *charm*. Maar de Ierse feministe had het ook mis, want aan voorste tafel met belangrijke mensen zat één vrouw, die zij voorspelbaar omschreef als: "somebody's wife". En dat was deze dame *niet*. Zij was net als haar tafelgenoten een succesvolle wetenschapper. Maar wat schijnbaar tot verwarring had geleid bij de andere vrouwelijke gasten die niet aan die tafel zaten, is dat deze vrouw niet zo sober gekleed was als de andere wetenschapsters. In haar glanzende avondjurk, met haar opzichtige sieraden, een weelderige sjaal die losjes om haar blote schouders was gedrapeerd, afgemaakt met een flinke laag make-up en gelakte nagels leek ze meer op een *first lady*. Dat laat maar weer zien hoezeer ook feministen vooroordelen hebben die zij moeten blijven herzien.

Dit is maar een greep uit de vele persoonlijke anekdotes over de complexiteit van seksisme die ik heb klaar liggen voor mijn studenten. Ik hoop dat het ze inspireert om een eigen wetenschappelijk identiteit te ontwikkelen. Eentje die hen past. Met mij hoeven ze het in ieder geval niet eens te zijn, zolang ze maar overtuigend kunnen uitleggen *waarom*. Dat heb ik ook geleerd van Meindert Fennema. Waarvoor dank.

MARCEL MAUSSEN

MARCEL MAUSSEN (1972) PROMOVEERDE IN 2009 OP *CONSTRUCTING MOSQUES. THE GOVERNANCE OF ISLAM IN FRANCE AND THE NETHERLANDS*. HIJ IS WERKZAAM ALS UNIVERSITAIR DOCENT BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM.

Vrijheid en anti-paternalisme. Fennema's democratieopvattingen onder de loep

MARCEL MAUSSEN

Ten geleide

In de slotbeschouwing van een grondig herziene uitgave van Meinderts inmiddels klassieke inleiding tot het denken over democratie – *Van Thomas Jefferson tot Pim Fortuyn. Balans van democratie* (2012) – schrijft hij over de “januskop van de democratie”. Democratie drukt een streven naar vrijheid en gelijkheid uit, maar die idealen lijken vaak met elkaar in tegenspraak. Ideologische stromingen geven een eigen invulling aan de idealen en dit resulteert in meningsverschillen over de meest wenselijke vorm van vertegenwoordiging, over de ruimte voor deelbelangen en over de vraag of een meer aristocratische of een meer populistische visie op democratie te verkiezen is. Hoe valt de democratieopvatting van Meindert zelf te karakteriseren en op welke manier is die verbonden met zijn optreden als denker, schrijver en begeleider? In deze bijdrage begin ik met een schets van Meinderts rol in mijn eigen intellectuele vorming als student en promovendus. Daarna bekijk ik enkele onderdelen van zijn denken over democratie. Ik sluit af met een korte terugblik op zijn optreden als begeleider.

Mijn eerste ontmoeting met Meindert gaat terug tot begin jaren negentig toen ik als tweedejaars student politicologie en eerstejaars wijsbegeerte sol-

liciteerde als student-assistent bij het vak Geschiedenis van de politieke theorie, toen nog gedoceerd door Siep Stuurman en Meindert Fennema samen. In dezelfde periode volgde ik Algemene Politicologie II waarvoor wij bij een thema naar keuze drie boeken moesten lezen. Mijn keuze was racisme, waarvoor drie boeken waren geselecteerd door de begeleidend docent, Meindert Fennema: de klassieker van Ruth Benedict *Race and Racism* (1942), Martin Bakers *The New Racism. Conservatives and the Ideology of the Tribe* (1982), en Angela Davis' *Women, Race and Class* (1981).

Het laatste boek schoot mij in het verkeerde keelgat. Stomend van woede stelde ik bij een eerste bespreking dat het een schande was dat wij dit soort boeken moesten lezen. Dit platte marxisme hoorde toch niet meer thuis op de universiteit! Voor degenen die niet bekend zijn met de persoon of het werk van Angela Davis (geboren 1944), net als ik dat niet was: zij was als jonge, zwarte studente en universitair medewerker in California actief in de Amerikaanse *civil rights* beweging en de Black Panthers en werd in 1970 beschuldigd van medeplichtigheid aan de moord op een Amerikaanse rechter, een beschuldiging waarvan ze werd vrijgesproken. Later was ze ook kandidaat voor de communistische partij bij de presidentsverkiezingen in 1980 en 1984. *Women, Race and Class* gaat over de onderlinge samenhang van klassenonderdrukking, racisme en gender ongelijkheid. Alleen "het socialisme" kan aan alle vormen van onderdrukking een einde kan maken, zo is de conclusie. Als 19 jarige kon ik er niet mee overweg. Ik vond dat wij kritisch moesten denken en dat dit type ongenueanceerde aanvallen op "het systeem" kenmerkend was voor dogmatisch en onwetenschappelijk denken.

Na mijn verhaal was Meinderts reactie: "Je bent kwaad, hè. Maar zij is ook kwaad. En zij heeft misschien wel meer reden om kwaad te zijn dan jij". Het was kenmerkend voor de onverwachte wendingen in een gesprek met Meindert en voor de manier waarop zijn observaties over je gemoedstoestand vloeiend kunnen overgaan in inhoudelijk commentaar. De reactie maakte in ieder geval indruk op mij en wierp een reeks nieuwe vragen op. In feite gaf Meindert een versnelde inleiding in de "standpoint theory"; de gedachte dat sociale posities onvermijdelijk de waarneming van de (sociale) realiteit beïnvloeden. Degenen die zich in een "negatief geprivilegieerde positie" bevinden hebben beter zicht op machtsverhoudingen en ongelijkheden. Oftewel, zoals Baukje Prins uitlegt, "maatschappelijke marginaliteit" levert een "epistemisch voordeel" op, onthult meer van de schijn en geeft een diepgaander inzicht in de werkelijkheid van

onze samenleving (Prins 2000: 53). Dit “standpunt denken” gaat ook over de rol van de onderzoeker en de manier waarop hij of zij onderdeel uitmaakt van sociale groepen en machtsrelaties. Maar het heeft ook andere consequenties. Het suggereert dat zij die spreken vanuit een gemarginaliseerde positie, los van de inhoud van hun verhaal, altijd serieuzer genomen moeten worden dan degenen die spreken vanuit een geprivilegieerde positie. Meinderts reactie raakte ook aan een tweede aspect van mijn reactie op Davis, namelijk de verhouding tussen politiek engagement en de sociale wetenschap. Juist in Amsterdam lag de keuze voor de studie politicologie vaak in het verlengde van de wens om de wereld in positieve zin te veranderen. Hier werd ik geconfronteerd met een Amerikaanse auteur die sprak vanuit een sterk engagement en mijn reactie was er één van woede en afwijzing. Wees ik de strijd voor emancipatie van zwarten en vrouwen dan ook af? En waar stond ik zelf? Of zoals een Franse professor ooit zei tegen een medestudent: “d’où parles-tu camarade”?^[1]

De reactie van Meindert op mijn benadering van *Women, Race and Class* riep nog een vraag op die ik in mijn later studie zou tegenkomen. Namelijk onze verhouding tot het werk en denken van auteurs waar we weinig verwantschap mee voelen of wier ideeën we gewoonweg verwerpelijk vinden. Grofweg zijn daarin twee benaderingen te onderscheiden. De eerste neemt als motto “know thy enemy”. De onderzoeker neemt de taak op zich om het denken te doorgronden van een auteur of stroming waarvan hij de ideeën verafschuwt met als doel anderen te waarschuwen. In de goede varianten bieden deze studies wel inzicht in het denken van de auteur(s), zoals dat het geval is bij bijvoorbeeld Sternhells *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France* (1983), Poppers *The Open Society and Its Enemies* (1945) of Van Middelaars (1999) *Politicide. De moord op de politiek in de Franse filosofie*. Het gevaar van deze benadering is evenwel dat het boek leest als een tribunaal en repeterende plaat: de auteur weet allang waar het verkeerd zit en het boek illustreert voortdurend zijn of haar gelijk. De andere benadering kiest voor een meer “hermeneutische” insteek. De auteur benadert de teksten weliswaar niet als sympathisant, maar toch ook niet als inquisiteur. De uitdaging is dan om een balans te vinden tussen een bereidheid open te staan voor de boodschap van de auteur en een voortdurend opkomend gebrek aan interesse. Immers zonder de motivatie om de vijand te bestrijden is niet op voorhand duidelijk waarom we ons überhaupt zouden verdiepen in auteurs die we eigenlijk achterhaald, verward of verwerpelijk vinden.

Dit alles dacht ik toen natuurlijk nog niet. Het boek van Davis stond in mijn ogen vooral symbool voor een benadering waarvan de Amsterdamse politico-logie zich juist aan het distantiëren was. De vaste staf was merendeels in de sociale wetenschap ingeleid via het (neo-) marxisme, maar na de val van de muur was het toch wel tijd de horizon te verbreden. In 1990 bevatte de reader bij het tweede deel van de colleges Geschiedenis van de politieke theorie, waarvoor Meindert verantwoordelijk was, nog voornamelijk een selectie van teksten van links radicale denkers zoals Trotski, Lenin en Mao.

Tegen de achtergrond van zijn onderzoek naar “racistische” partijen verdiepte Meindert zich ook in de ideologische achtergronden van extreem rechts. Deze interesse deelde hij onder meer met Dante Germino, een Amerikaanse politiek theoreticus en auteur van *Machiavelli to Marx. Modern Western Political Thought* (1979) die na zijn pensionering in de jaren negentig gastdocent werd in Amsterdam. Samen met Meindert doceerde hij een vak over de geschiedenis van het fascisme en het fascistisch denken (De Maistre, Gentile). Samen schreven zij ook een artikel over Antonio Gramsci en de cultuur van geweld. In het kader van dit vak verdiepte ik mij in het denken van Alain de Benoist en Julius Evola, beide inspirator van het naoorlogse extreem rechtse denken. Opnieuw was de vraag of en hoe wij de ideeën van deze radicale, antidemocratische denkers moesten analyseren. Meinderts visie was dat het zeer wel mogelijk is om je grondig te verdiepen in auteurs die radicale boodschappen verkondigen die je niet onderschrijft. We moeten ons er in ieder geval niet van laten weerhouden om auteurs en teksten te bestuderen omdat de *communis opinio* ze verwerpelijk vindt. Hij vond het ook eigenlijk wel hilarisch dat we de werken van extreem rechtse denkers direct bestelden bij een Franse “fascistische” uitgever. Gaandeweg zou het accent in Meinderts politiek theoretische belangstelling echter steeds nadrukkelijker verschuiven in de richting van denken over democratie.

Mijn eigen interesse voor politieke theorie, politieke geschiedenis en ideeën-geschiedenis kreeg in de jaren negentig vorm binnen mijn studie, maar toch ook vooral via mijn studentassistentenschap dat gaandeweg in het teken kwam te staan van ondersteuning bij het schrijven van *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie* (1995). Toen ik in 1993-1994 in Aix-en-Provence studeerde, becommentarieerde ik de manuscripten die per post werden verstuurd. In het resterende deel van deze bijdrage wil ik enige aspecten van Meinderts denken over democratie wat nader te bekijken.

Democratieopvattingen

De moderne democratie schetst de ontwikkeling van het denken over democratie sinds het midden van de 18^e eeuw aan de hand van vijf centrale vragen: Moet de democratie direct zijn of vertegenwoordigend, aan welke voorwaarden moeten de deelnemers voldoen om hun democratisch rechten te kunnen uitoefenen, is de soevereiniteit ondeelbaar, moet er veel of weinig regering zijn, en wie maken er deel uit van het volk (Fennema 1995: 7)? Begrip van het denken over democratie vereist volgens Fennema een analyse van de ontwikkeling van het denken in relatie tot de revolutionaire gebeurtenissen in de 18^e, 19^e en 20^e eeuw, en aandacht voor de manier waarop denkers op elkaar en op deze gebeurtenissen reageerden. Deze historische duiding van het denken over democratie illustreert dat Meindert meer verwantschap voelt met (ideeën)historici en politicologen dan met de grote namen van de contemporaine politieke theorie sinds John Rawls. Toch is Meindert niet uitsluitend geïnteresseerd in de geschiedenis van ideeën over democratie, maar gebruikt hij zijn kennis van het politieke denken ook om tot een eigen visie op democratie te komen. Fennema's democratieopvatting is in sterke mate geïnspireerd door een aantal klassieke liberale denkers, maar ook door het werk van de vooraanstaande politicoloog Robert A. Dahl.

Een eerste belangrijk aspect is het onderscheid tussen een procedurele en een substantiële democratieopvatting. Dit perspectief werd mede ontwikkeld door Dahl; die stelt in zijn *Democracy and its Critics* (1989) dat democratie vereist dat bij collectieve besluitvormingsprocessen aan vijf procedurele eisen is voldaan: effectieve deelname, gelijk recht tot het uitbrengen van een gelijke stem, gelijke kans op verwerving van kennis en informatie over alternatieven, greep op de agenda van alternatieve besluiten, en insluiting van alle volwassen leden van de demos. De procedurele visie is ook schatplichtig aan Schumpeter die de democratie reduceerde tot een *methode* om machthebbers aan te wijzen en te laten rouleren. Het democratisch proces kenmerkt zich er door dat we bij de collectieve beraadslaging en besluitvorming een aantal spelregels handhaven, en wel *in ons gedrag*. Een substantiële opvatting daarentegen vereist dat de deelnemers in de democratie ook de "democratische waarden" onderschrijven. Het contrast tussen de twee opvattingen is dus gelegen in verschil van mening over wat democratie in essentie is (een verzameling procedures of een verzameling waarden), over wat de democratie vereist van de burgers (onderschrijving van de procedures in hun

gedrag of het omarmen van democratische waarden), en over wat de staat (of de “hoeders van de democratie”) moet doen om de democratie te beschermen (ondemocratisch gedrag bestraffen of ondemocratische overtuigingen bestraffen). Zoals Meindert schrijft: “For some, democracy represents a set of social values all citizens should subscribe to, whereas for others, democracy constitutes an administrative procedure where citizens are free to elect whatever leaders they prefer. In the first case, citizens who do not subscribe to these democratic values (including the equality of all citizens) can be excluded, whereas in the second case, only citizens who actively resist democratic decision-making procedures can be sanctioned.” (Fennema 2011: 9). De substantiële democratieopvatting neigt er toe over te lopen in een militante democratieopvatting, waarbij de democratie beschermd moeten worden door haar vijanden actief uit te sluiten of te vervolgen: “Pas de liberté pour les ennemies de la liberté”, zoals Saint Just het verwoordde. Het aantrekkelijke aan een procedurele opvatting is, zo menen Dahl en Fennema, dat deze zich niet uitlaat over de motivaties van mensen om zich te voegen naar de regels en vooronderstelt dat de democratie zal functioneren zolang de procedures worden gerespecteerd. Het opent de weg naar een zeer insluitende democratieopvatting, waarin ook degenen die democratische waarden à *contre-coeur* onderschrijven kunnen meedoen. Omarming van de democratische waarden is geen toegangsvoorwaarde, maar de mogelijkheid ontstaat wel om de “twijfelaars” gaandeweg te overtuigen van de morele waarde van de democratie (Fennema en Maussen 2000).

Een tweede onderdeel van Fennema's denken over democratie is het onderscheid tussen democratieopvattingen die streven naar eenheid versus opvattingen die verdeeldheid als kenmerk van een vrije samenleving zien. De eerste opvatting vinden we bijvoorbeeld bij Rousseau die de “ondeelbaarheid” van de algemene wil voorop stelde. Met de feodale standenmaatschappij als negatief referentiepunt stelde Rousseau: “... als er facties ontstaat en partijen worden gevormd ten koste van het grote geheel dan wordt de wil van elk van die partijen algemeen ten opzichte van haar leden, maar wordt een deel(belang) ten opzichte van de staat” (in Fennema 1995: 168). In het contemporaine denken wordt Habermas en zijn nadruk op “consensus” op basis van redelijke argumenten gezien als een nieuwe variant van het streven naar eenheid in de democratie. Fennema plaatst hier tegenover benaderingen die verdeeldheid en pluralisme als een gegeven beschouwen en niet als iets dat zou moeten worden overwonnen. De Amerikaans Founding Fathers

kozen voor een model van “check and balances” en zagen botsende belangen en deelgroeperingen als onvermijdelijk in de democratie. In de waardering van het pluralisme en de verdeeldheid in de *civil society* heeft de Nederlandse democratische traditie meer verwantschap met de Amerikaanse dan met het Franse Republikeinse model. Voor een deel gaat die verwantschap terug op het calvinistische gedachtegoed dat de onafhankelijkheid van de verschillende maatschappelijke sferen of “kringen” ten opzichte van de staat verdedigt. De neo-calvinist Abraham Kuyper toonde zich een principieel voorstander van pluralisme (in de kerkorganisatie, in de samenleving en in de politiek). Het is te verwachten, zo schreef hij, dat menselijke ontwikkeling uitmondt in pluralisme en dit is ook een verrijking: “...wint het individuele leven bij voortgaande ontwikkeling in kracht, dan is het even natuurlijk dat die eenheid splitst en een veelvormigheid zich als de onafwijzbare eis van rijker levensontwikkeling doet gelden” (2002: 114). In Nederland was het ook Kuyper die de stichting van politieke partijen verdedigde en in 1878 de eerste politieke partij, de ARP, oprichtte (Fennema 1995: 189 e.v.).

Een derde aspect gaat over elites en het gewone volk in de democratie. Zoals de bijdrage van Emmy Bergsma in deze bundel laat zien is niet helemaal helder of Meindert eerder “meritocraat” dan “democraat” is. Het bestaan van politieke en bestuurlijke elites in een samenleving is onvermijdelijk, maar ten principale wordt niemand op voorhand uitgesloten van de democratie en mag ook niemands bijdrage aan het debat terzijde worden geschoven als onzinnig. Opnieuw onderschrijft Fennema een basisbeginsel van Dahl, namelijk dat de democratie gebaseerd is op een assumptie van “gelijke competentie” en dat iedere vorm van woordvoerderschap een relatie van verantwoording en democratische representatie vereist (Fennema en Maussen 2000). In de meer recente discussies over de PVV en “Henk en Ingrid” spreekt Meindert zich dan ook uit voor insluiting, gekoppeld aan de wat meer omstreden stelling dat tegenwoordig de “deftigheid van links komt” en de “democratisering van rechts”. Hij verzet zich tegen het “beschavingsoffensief van de linkse dominees en advocaten”.^[2] Een terloopse opmerking mijnerzijds over de verloedering van het parlementaire debat en dat het er met de PVV op lijkt dat “kroegenpraat nu linea reactie op de agenda van de Tweede Kamer verschijnt” werd door Meindert meteen gecounterd: “De kroeg is de belangrijkste politieke arena”.

In relatie met het voorgaande is er een vierde aspect; een vorm van “anti-paternalisme”. Paternalisme is in wezen een correctie op de opvattingen, het

gedrag of belangdefinities van een ander, gebaseerd op een claim van *superieur (moreel) inzicht*. In religieuze kring is dat gebruikelijk, omdat de bronnen van superieur moreel inzicht hier duidelijk voorhanden zijn. Voor “progressief links” is het ingewikkelder. Voor de neomarxisten was “ideologiekritiek” een essentieel aspect van de bevrijding van de onderdrukte klassen. Recentelijk is er een nieuwe discussie over de noodzaak van “verheffing” en een “vrijzinnig paternalisme”. Volgens Dick Pels, bijvoorbeeld, is het tijd voor een vrijzinnig offensief met als doel “te beschaven” en “te vechten voor een gematigde, groene en sociale vrijheid” (Pels 2011). Aan Meindert Fennema is dit nieuwe paternalisme niet besteed. Hij beroept zich op John Stuart Mills vrijheidsbegrip, waarin interventie in het doen en laten van een ander alleen gelegitimeerd kan worden met een beroep op het schadebeginsel: “.. that the sole end for which mankind are warranted, individually or collectively, in interfering with the liberty of action of any number, is self-protection. That the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilized community, against his will, is to prevent harm to others. His own good, either physical or moral, is not a sufficient warrant” (Mill 1972: 78). Het schadebeginsel vormt volgens Mill en Fennema de basis van verschillende vrijheden, met name de gewetensvrijheid, de vrijheid om ons eigen levensplan te kiezen, en de vrijheid van vereniging met anderen. Maar Fennema’s anti-paternalisme kan ook doorslaan, wanneer het neigt naar subjectivisme (de enige standaard voor de waardering van morele of esthetische oordelen is de persoon zelf) en relativisme (elk standpunt hangt af van het perspectief van waaruit het wordt ingenomen). Anti-paternalisme vormt de basis voor een extreem libertaire, maar ook voor een extreem cynische positie. Wat te denken van Meindert die in een bijdrage in de *Groene Amsterdammer* Bolkestein opvoert met de stelling: “wij liberalen gaan uit van de kracht en de autonomie van het individu” om vervolgens te concluderen dat het ongepast paternalistisch is om zoiets als “weduweverbranding” te verbieden. Besluiten om samen met je overleden man levend te worden verbrand is toch ook een “individuele keuze”? Wie zich hier tegen verzet suggereert dat “Die arme weduwes in India door de kinderen en hun omgeving gedwongen [zouden] worden aan de zijde van hun overleden echtgenoot te gaan hemelen”.^[3] Volgens Meindert is van dat soort familiale en culturele dwang a priori geen sprake, en wie het tegendeel beweert is hopeloos paternalistisch en cultureel bevooroordeeld. Naar mijn mening leidt het anti-moraliserende betoog zo tot cynische en onwaarschijnlijke

conclusies. Immers, het is veel aannemelijker om te vooronderstellen dat de wens van een vrouw om levend te worden verbrand inderdaad het gevolg is van een “vertekend beeld van de eigen voorkeuren en belangen”, dat hierbij inderdaad sprake is van een vorm van dwang, en dat niet alle voorkeuren bij voorbaat als “authentiek” hoeven te worden beschouwd. Ik zou dit soort kwesties dan ook niet willen analyseren met behulp van Bolkesteins abstracte liberale dogma's, maar bijvoorbeeld met behulp van subtielere begrippen als “aangepaste voorkeuren” (*adaptive preferences*) en “gesitueerde of relationele autonomie” (*relational autonomy*) (Nussbaum 2000; Phillips 2007).

Het laatste aspect van de democratieopvatting van Meindert is de verdediging van het vrije democratische debat. Hier neemt hij een consequente libertaire positie in, die met name opviel in een periode dat antiracistisch links opriep tot uitsluiting van extreem rechtse politici. In het verlengde van het zogenoemde “cordon sanitair” (de weigering om te regeren of coalities aan te gaan met extreem rechtse partijen) lag de uitsluiting van het debat; via de rechter, via onderlinge afspraken (zoals het verlaten van de Kamer wanneer Janmaat het woord nam) of via geweld (zoals toen linkse activisten besloten om Bolkestein te verjagen van een antiracistische democratie).^[4] Tegenwoordig is de positie van Meindert eerder mainstream geworden, maar dat neemt niet weg dat hij consequent een democratisch standpunt heeft ingenomen. Als theoretische onderbouwing geldt hierbij een artikel dat we samen schreven en dat in 2000 verscheen. Hierin ontwikkelden we perspectief om een onderscheid te maken tussen “deliberatieregels” (welke vormen van gedrag zouden democratisch debat ten goede komen) en “toegangsregels” (welke vormen van gedrag zijn niet toelaatbaar). Die toegangsregels zouden tot vervolging kunnen leiden van bepaalde uitlatingen, namelijk wanneer sprake is van oproep tot geweld, oproep tot uitsluiting van de politieke gemeenschap of ontzegging van de menselijke waardigheid. Deze regels zijn minimaal, ze richten zich op taaluitingen die oproepen tot handelingen zijn, en ze formuleren spelregels vanuit de behoeften van een democratische proces.

Afsluiting: Fennema als denker en begeleider

Meinderts denken over democratie vormt een belangrijk onderdeel van zijn academische werk, maar speelt ook een rol in de wijze waarop hij stelling neemt

in het maatschappelijke debat en meer zijdelings ook in de manier waarop hij zich opstelt als begeleider en docent. In een aantal andere bijdragen in deze bundel wordt verslag gedaan van Meinderts optreden als docent, debater en onderzoeker. Ter afsluiting keer ik kort terug naar de persoon Meindert Fennema als deelnemer aan het democratische debat en als begeleider. In Fennema's democratieopvatting is in wezen uiterst liberaal; hij is voorstander van individuele vrijheid en verscheidenheid, en komt in verzet tegen de tirannie van het "correcte" denken, zeker wanneer hij er een moraliserende grondtoon in herkent. Het vrije debat vormt het hart van de democratie. Als deelnemer aan dat debat valt hij op door de onverwachte wendingen en scherpe inzichten. Wat mij persoonlijk bijzonder aanspreekt is daarbij ook zijn gevoel voor humor en het vermogen om geestig te schrijven. In een opiniestuk uit 1993 bijvoorbeeld, geschreven naar aanleiding van de zelfmoord van de Franse socialist Pierre Bérégovoy die werd beschuldigd van corruptie. Meindert schreef: "Pierre Bérégovoy deed voor de Franse socialisten wat Jezus Christus 2000 jaar eerder voor de hele mensheid had gedaan; hij nam alle schuld op zich in een dramatisch afscheid." Niet minder hilarisch vond ik de volgende passage in een recentere bijdrage in *De Groene Amsterdammer* waar hij verslag doet van een ontmoeting met Felix Rottenberg. De discussie ging over de vraag of kritische interviewprogramma's meer nieuws-waarde hadden dan het wat brave "Ontbijt TV" van Dieuwertje Blok. Fennema stelde dat de kritische programma's waarin de presentator zijn gasten gebruikte om zelf te scoren "misschien wel een zekere amusementswaarde [hadden], maar nooit iets nieuws op[leverden] omdat je als kijker na drie keer wel op de hoogte was van de meningen van Felix Rottenberg. Dat was, zei ik, de reden waarom ik naar zijn programma niet meer keek, maar nog wel naar dat van Dieuwertje Blok. Het werd doodstil in Studio Weijenberg. Want Rottenberg hield misschien wel van kritische gesprekken, maar niet als hij zelf het onderwerp was."^[5]

Ook als begeleider valt Meindert op door scherpe observaties, humor en optimisme met kritische ondertoon. Na het eerste hoofdstuk van mijn scriptie te hebben gelezen: "het ziet er al mooi uit, maar er moet nog wel veel gebeuren". Bij mijn proefschrift voegde Meindert in halverwege het project mede vanwege het uitvallen van een van de andere begeleiders. Zijn rol was zoals hij uitriep: "te voorkomen dat dit project rokend tot stilstand komt!". Dat is gelukt, mede dankzij zijn suggesties en aanmoedigingen. En de democratie heb ik ook omarmd.

Voetnoten

-
1. Een zoektochtje op internet levert een aanverwant vervolg op: “Qui es-tu pour critiquer le travail des autres ? Qu’as-tu fait dans ta vie, toi ?”
  2. “Briefwisseling: een land vol hufters. We zijn agressiever en lichtgeraakter”, Fennema en van Heerden, *De Groene Amsterdammer*, 13 april 2011.
  3. “Briefwisseling: Vervroegde uittreding; Het recht op zelfbeschikking”, Fennema en Van Heerden in *De Groene Amsterdammer*, 24 maart 2010.
  4. Fennema 2009.
  5. “Zelfs het televisietoestel schaamt zich; briefwisseling over fatsoen in de journalistiek”, Fennema en Van Heerden in *De Groene Amsterdammer* 15 maart 2012.

Referenties

Fennema, M. (1995) *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*. Amsterdam: Het Spinhuis.

Fennema, M. en Maussen, M. (2000) "Dealing with extremists in public discussion. Front National and "Republican Front" in France" in *The Journal of Political Philosophy*, Vol. 8 (3), pp. 379-400.

Fennema, M. (2009) *Geldt de vrijheid van meningsuiting ook voor racisten?* H.J. Schoo lezing, 1 september 2009.

Fennema, M. (2011) Freedom of speech versus the New York Convention on the Elimination of all forms of Racial Discrimination: Geert Wilders on Trial. Paper presented at the workshop Regulation of Speech in Multicultural Societies, Amsterdam June 30-July 1 2011.

Fennema, M. (2012) *Van Thomas Jefferson tot Pim Fortuyn. Balans van de democratie*. Apeldoorn/Antwerpen: Het Spinhuis.

Germino, Dante (2001) "Meindert Fennema: Political Theory in Polder Perspective" in *The Review of Politics*, Vol. 63(4), pp.783-804.

Kuyper, A. (2002 [1898]) "Het calvinisme en de staatkunde" in *Het Calvinisme*, Soesterberg: Aspekt

Mill, J.S. (1972 [1859]) "On Liberty" in *Utilitarianism, On Liberty and Considerations on Representative Government*. London: Everyman's Library.

Nussbaum, M. (2000) *Women and Human Development: the capabilities approach*. Cambridge: Cambridge University Press

Pels, D. (2011) "Naar een vrijzinnig paternalisme" in *Socialisme en Democratie*, Nr. 7-8, pp.31-36

Phillips, Anne (2007) *Multiculturalism without Culture*. Princeton: Princeton University Press

Prins, B. (2000) *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Van Gennep.

LAURE MICHON

LAURE MICHON (1979) PROMOVEERDE IN 2011 OP *ETHNIC MINORITIES IN LOCAL POLITICS. COMPARING AMSTERDAM AND PARIS*. ZIJ IS WERKZAAM ALS SENIOR ONDERZOEKER BIJ HET BUREAU ONDERZOEK EN STATISTIEK VAN DE GEMEENTE AMSTERDAM.

Over nuance in de wetenschap

Meindert Fennema's antwoord op de Weberiaanse plicht tot neutraliteit

LAURE MICHON

**“Hoe kan iemand
die zo ongenueanceerd is een goede wetenschapper zijn?”**

Niet alleen over het onderwerp van mijn proefschrift (migranten in de politiek) had bijna iedereen een mening, ook over mijn promotoren hadden veel mensen hun oordeel, in het bijzonder over Meindert. Dit geldt zeker voor de mensen binnen de wetenschap en (oud) studenten die van Meindert college hebben gehad. Maar ook buiten de academische wereld kennen mensen hem. Hij is misschien geen “BNer”, maar zijn visie op actuele onderwerpen is wel regelmatig te lezen in de opiniEPagina's van de grote kranten en hij verschijnt ook geregeld op televisie. Hij neemt dan stellige en vaak ongenueanceerde standpunten in.

De ongenueanceerde standpunten van Meindert roepen uitgesproken meningen op over zijn persoon. Mij werd geregeld gevraagd hoe ik met hem kon samenwerken. Daar had ik altijd een antwoord op. Deze vraag kwam voort uit twee mogelijke gevoelens: of degene die de vraag stelde vond Meindert in de persoonlijke omgang provocerend en irritant, of hij of zij vond de meningen die hij in het publieke debat uitte verwerpelijk. Van het eerste heb ik zelf helemaal geen

last, en wat het tweede betreft: ik ben het lang niet altijd met hem eens en heb toch altijd met veel plezier met hem samengewerkt. Ik mocht eerst als studente bij de opleiding politicologie van de Universiteit van Amsterdam een paar assistent-klassen doen, vervolgens was ik als onderzoeksassistente bij het Instituut voor Migratie en Etnische Studies betrokken bij verschillende projecten onder zijn hoede, en ten slotte heeft Meindert mij, samen met Jean Tillie, begeleid bij het schrijven van mijn proefschrift. Tussen 1997 en 2011 was Meindert betrokken bij alle stadia van mijn opleiding en academische loopbaan en hij heeft hij daarin een cruciale rol gespeeld. Van hem heb ik zowel kennis, advies, wijze lessen, tips en trucs maar ook vertrouwen gekregen. Ik prijs mij gelukkig dat ik hem goed heb leren kennen.

Wie Meindert daarentegen alleen kent van zijn boude uitspraken mist een van zijn belangrijke eigenschappen: hij staat net zo open voor commentaar en kritiek als hij die zelf uit. Hij verwacht niet dat je hem gelijk geeft: hij gaat de discussie aan. In die zin praktiseert hij hetgeen hij ook zo uitvoerig bestudeert: hij is een echte democraat. Ik moet vaak terugdenken aan zijn reactie toen een student hem tijdens een hoorcollege onderbrak en vroeg waarom hij de Communistische Partij had verlaten. Het had niets met het onderwerp van het college te maken maar dat hinderde Meindert niet. Hij antwoordde spontaan: "Omdat ik democraat ben geworden" en ging verder met zijn verhaal. (Ik was op dat moment nog sterk doordrongen van de Franse mores en kon niet bevatten dat zo'n brutale vraag überhaupt werd beantwoord.)

Maar op de vraag die ik op tijdens een verjaardag voor de voeten geworpen kreeg had ik niet direct een antwoord. "Hoe kan iemand die zo ongenueanceerd is een goede wetenschapper zijn?" Ik heb het op het moment zelf weggelachen, maar het heeft mij nog even bezig gehouden. Meindert is zeker ongenueanceerd. Maar is hij daarmee een slechte wetenschapper? Of anders geformuleerd: zijn goede wetenschappers noodzakelijkerwijze genuanceerd?

In de *communis opinio* wordt gebrek aan nuance zeker niet geassocieerd met het bedrijven van de wetenschap. Het is eerder een eigenschap die wordt toegedacht aan mensen die ergens het fijne niet van weten; provocateurs en/of politici. Het is een cliché maar veel wetenschappers neigen naar een genuanceerd antwoord als hen een simpele vraag wordt gesteld. Daarbij hoort het veelvuldig gebruik van uitdrukkingen zoals: "het is ingewikkelder dan men denkt", "het is niet zo zwart-wit", "aan de ene kant wel maar aan de andere kant niet", enzovoort. Waarom gebruiken wetenschappers deze standaard uitdrukkingen zo vaak?

Omwille van de precisie waar men zich toe verplicht voelt, maar ook om recht doen aan de complexiteit van fenomenen waar men een jarenlange studie aan heeft gewijd. De vraag is of je als wetenschapper altijd en overal moet uitblinken in precisie en nuance. Als je Meindert volgt is het antwoord nee. Veel wetenschappers, en ook mensen buiten de academische wereld, vinden juist van wel. Dit blijkt ook uit de vraag die ik toegeworpen kreeg over Meindert.

Waar komt de afkeer voor gebrek aan nuance bij wetenschappers vandaan? Weber, een van de grondleggers van de sociale wetenschappen, legt uit waarom wetenschappers degelijk te werk moeten gaan. Aan de bron van de wetenschap liggen ideeën (Weber, 1922). Zonder idee geen onderzoek. Ideeën komen voort uit inspiratie en dat laatste kun en moet je niet afdwingen. Maar als iemand koste wat het kost een idee wil hebben, en vooral een idee dat niemand eerder heeft gehad, dan komen ideeën geforceerd tot stand, omwille van roem. Zo iemand gebruikt, betoogt Weber, persoonlijke en politieke ideeën als wapens in een strijd, niet als middelen voor wetenschappelijke analyse.

Dit standpunt wordt met kracht en ironie vertolkt in Alessandro Baricco's roman *City*. Daarin legt de fictieve professor Kilroy zijn "Essay over intellectuele eerlijkheid" uit. Kilroys essay begint net als Webers constatering: in het begin is er het idee. Als wetenschappers ontdekken dat sommige ideeën hen kracht en macht geven, gaan zij die ideeën gebruiken en daarmee misbruiken, volgens Kilroy. Uiteindelijk vereenzelvigen zij zich met deze ideeën, die zij als wapens gebruiken om anderen te verslaan. In dit proces verstarren de oorspronkelijke ideeën, en zullen hun bedenkers zich niet meer willen afvragen of zij wel kloppen of niet. Daarmee gaat elke intellectuele eerlijkheid verloren. Ik kan iedereen, en zeker degenen die zich door journalisten uitspraken hebben laten ontlokken en daar met enige twijfel aan terugdenken, deze roman met zijn literaire vertaling van Weber aanraden.

Maar waar het mij hier om gaat is dat dezelfde gedachte in twee verschillende contexten en op verschillende wijze wordt uitgedrukt: mediagenieke ideeën en roem gaan niet goed samen met de wetenschap en met intellectuele eerlijkheid. En veel wetenschappers laten zich door dat idee leiden in hun omgang met de media. Meinderts methode gaat daar tegenin: zoals hij de wetenschap bedrijft, gaan wetenschap en het ventileren van opinies in de media juist prima samen. In tegenstelling tot wat Weber bepleit, laat Meindert in de media wel degelijk weten wat zijn persoonlijke analyse is van politieke gebeurtenissen

en geeft hij zeer duidelijk zijn standpunt. Maar hij doet dit veel minder, en alleen zijdelings, in de collegezaal. In die zin houdt hij zich aan de Weberiaanse voorschriften: studenten horen geen college te krijgen van profeten en demagogen, maar van professoren die hen leren kritisch na te denken.

Ik denk dat degenen die Meindert een slechte wetenschapper vinden omdat hij ongenueanceerd is, zich storen aan het feit dat Meindert over zeer uiteenlopende onderwerpen zijn mening geeft. Over de bedreigingen aan het adres van Ayaan Hirsi Ali of Ehsan Jami. Over het proces tegen Geert Wilders. Over de kwaliteiten van Alexander Rinnooy Kan als bestuurder. Over het vertrek van Hero Brinkman uit de PVV. Over deze en vele andere kwesties hebben we mogen lezen of horen wat Meindert er van vond. Wat is het verband tussen deze zaken? Wie het werk van Meindert niet kent, ziet dat niet. En dan lijkt het alsof hij op incidenten reageert. Bourdieu, zelf een wetenschapper die ongenueanceerde uitspraken niet schuwde en zich graag in het publieke debat mengde, was kritisch over sociale wetenschappers die incidenten gebruikten om er politiek en persoonlijk profijt uit te halen. Het is aanlokkelijk om incidenten te gebruiken om het eigen gelijk aan te tonen, en daarmee roem, extra media-aandacht, verkoop van boeken, uitnodigingen enzovoorts voor zichzelf te genereren. Maar wil men reageren op incidenten, dan moet het snel, dus zonder al te veel reflectie (Bourdieu 1984a).

Dat geldt niet voor Meindert. Hij reageert – en vaak snel – op actuele gebeurtenissen, maar de standpunten die hij daarbij inneemt stelen op zijn onderzoek naar en kennis van democratische spelregels, netwerken in het bedrijfsleven, de politieke participatie van migranten, de positie van extreem-rechtse partijen en de opkomst en het functioneren van de PVV. Zo weet Meindert de weerstand van rijke Bloemendalers tegen de renovatie van het gemeentehuis uit de sfeer te halen van een ogenschijnlijk oproep tot zuinigheid (Fennema 2011). Hij legt in dit geval, dat hij als duo-raadslid in Bloemendaal van dichtbij heeft mee gemaakt, de algemenere spanning bloot tussen private rijkdom en publieke armoede. Hij koppelt dit aan de politiek theoretische discussie over de rol van de staat en laat de overeenkomsten zien tussen het standpunt van de tegenstanders van de verbouwing en Tom Paine (“De overheid is in het beste geval een noodzakelijk kwaad, maar in het ergste geval een ondragelijke last”). Hij neemt weliswaar een ongenueanceerd standpunt in, maar maakt met zijn interpretatie de discussie ook interessanter en complexer.

Een ander voorbeeld van hoe zijn reactie op een actuele discussie stoelt op zijn academische kennis is zijn stellingname in de recente polemiek over het opleidingsniveau van politici (Fennema 2012). Minister van Bijsterveldt kreeg kritiek omdat zij “slechts” over een verpleegstersdiploma zou beschikken, terwijl de minister van Onderwijs toch minstens een academische titel zou moeten hebben. Die lijn verdedigde René Cuperus in ieder geval. En dit standpunt koppelde Meindert aan de denkbeelden van Saint-Simon, wiens werk hij uitvoerig heeft bestudeerd (Fennema 1995). Om te besturen is geen universitaire titel nodig, betoogt Meindert als kenner het functioneren van de democratie van de valkuilen van het meritocratisch denken. Om te besturen is *virtú* nodig, in de termen van Machiavelli, oftewel: politieke moed. Daarbij schroomt Meindert niet om zich uit te spreken over de bestuurlijke kwaliteiten van Alexander Rinnooy Kan, die wél over academische titels beschikt. Belangrijker is dat Meindert ook hier een incident in een breder kader plaatst en laat zien op welke theoretische standpunten zijn argumenten zijn gebaseerd. Hij maakt het debat daarmee scherper en duidelijker.

Ik zou Meinderts stellingnames dan ook eerder duidelijk en uitgesproken dan ongenueanceerd willen noemen. Als hij zich in een krant, op radio of televisie uitsprekt, wikt en weegt hij niet. Dat heeft hij al gedaan, op zijn kamer in het Binnengasthuis – sigaren rokend met Jean – of in zijn werkkamer in Aerdenhout. Wat wij via de media meekrijgen is het resultaat van het denkproces – en vaak van een denkproces over vele jaren. Doordat hij zijn mening geeft lokt hij het debat uit. Ik denk dat het hem er minder om te doen is mensen voor zijn argumenten te winnen dan andere uit te nodigen de discussie aan te gaan. Het gaat er zeker niet om mensen – studenten of lezers – uit te leggen hoe de wereld in elkaar steekt. Ik zie hierin een gelijkenis tussen Meinderts opvatting en een uitspraak van Bourdieu: “Si le sociologue a un rôle, ce serait plutôt de donner des armes que de donner des leçons” (Bourdieu, 1984b). De term “wapens” zou ik hier niet zo letterlijk nemen als in het eerder genoemde essay van professor Kilroy in Baricco’s roman. Het gaat om de argumenten in het debat, die behoorlijk scherp mogen zijn.

Dankzij zijn scherpe argumenten draagt Meindert bij aan een levendig publiek en wetenschappelijke debat. Door het debat te voeden wordt het democratische spel in gang gehouden. Het is ook de manier om wetenschappelijke ideeën te toetsen, aan te scherpen of te herzien. Wat heeft de wetenschap aan

een kloppend verhaal dat perfect genuanceerd is – zo genuanceerd dat je niet weet wat de uitkomst is?

Inmiddels heb ik het antwoord op de vraag die mij ooit werd gesteld. Dat iemand die ongenuanceerd is een goede wetenschapper kan zijn, bewijst Meindert. En ik hoop dat hij ons daar nog vele voorbeelden van zal geven.

Referenties

Baricco, A. (2009) *City*, Amsterdam: de Bezige Bij.

Bourdieu, P. (1984a) *Homo Academicus*, Paris: les Editions de Minuit.

Bourdieu, P. (1984b) *Questions de Sociologie*, Paris: les Editions de Minuit.

Fennema, M. (1995) *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*, Amsterdam: Het Spinhuis.

Fennema, M. (2011) "Wat Bloemendaal boos maakt", *de Volkskrant*, 09/06/2011.

Fennema, M. (2012) "Ook een verpleegster kan topminister zijn", *de Volkskrant*, 10/02/2012.

Weber, M. (1946 [1919]) "Science as a Vocation", in H.H. Gerth and C. Wright Mills (eds), *From Max Weber: Essays in Sociology*, pp. 129-156, New York: Oxford University Press.

LEO BALAI

LEO BALAI (1946) PROMOVEERDE IN 2011 OP *HET SLAVENSCHIP LEUSDEN. SLAVENSCHEPEN EN DE WEST-INDISCHE COMPAGNIE, 1720-1738* (WALBURG PERS, 2011). HIJ IS WERKZAAM ALS ZELFSTANDIG ONDERZOEKER.

De laatste reis van het slavenschip Rusthof naar Suriname

LEO BALAI

Toen mij gevraagd werd, om als een van zijn promovendi, een bijdrage te leveren aan de afscheidsbundel van Meindert rees natuurlijk de vraag naar mijn relatie met Meindert. Als “buitenpromovendus” was de begeleiding door Meindert meer op afstand dan bij gewone promovendi. Ook het onderwerp van mijn proefschrift^[1] leek op het eerste gezicht niet direct aan te sluiten bij de wetenschappelijke publicaties en interesses van Meindert. Pas tijdens mijn onderzoek kwam ik er achter dat Meindert zich ook op het terrein van slavernij en slavenhandel heeft laten horen. Zijn vertaling van Condorcets *Réflexions sur l’esclavage des Nègres* (1781)^[2] is, met name door de inleiding van Meindert een must voor iedereen die serieus nadenkt over dit onderwerp. Daarnaast kwam ik er tijdens onze discussies over slavenschepen en de omstandigheden aan boord achter dat Meindert ook zelf op de grote vaart werkzaam is geweest.

De Nederlandse slavenhandel heeft een directe relatie met de West-Indische Compagnie (WIC). Aanvankelijk was ik dan ook van plan een artikel te schrijven met als vraagstelling: “Was de West Indische Compagnie een multinationale onderneming?”. Deze gedachte kwam bij mij op naar aanleiding van een publicatie van Meindert: *De multinationale onderneming en de nationale staat*.^[3] Daarin bestrijdt hij de opvatting dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), de zusteronderneming van de WIC, als een multinationale onderneming kan worden aangemerkt.^[4] Maar nadat ik het boek weer gelezen had, kwam ik tot de con-

clusie dat het mij teveel tijd zou kosten daar een steekhoudend verhaal van te maken. In de verantwoording merkt Meindert op “dat het bestaan van dergelijke [multinationale] ondernemingen een gevaar inhoudt voor een democratische ontwikkeling”. Stevige taal en volgens mij een van de kenmerken van Meindert: hij schuwt de provocatie niet.

Meindert heb ik leren kennen in de jaren 80 van de vorige eeuw toen ik werkzaam was bij het Landelijk Bureau Racismebestrijding (LBR). Het was de tijd van de Centrumdemocraten en de Centrumpartij. Wat ik in die periode vooral waardeerde was dat Meindert, tegen de heersende opvattingen in, vond dat ook met Janmaat gesprekken gevoerd moesten worden. Een opvatting over vrijheid van meningsuiting die pas later (min of meer) gemeengoed werd in ons land.

Wij hebben (samen met Frank Elbers) in 1994 een boekje gepubliceerd: *Politiek racisme. Oorzaken, denkbeelden en bestrijding*. Wij kwamen elkaar ook tegen als wij onze kinderen (Meindert zijn dochter Reina en ik mijn zoon Raoul) van school haalden. Daarnaast was mijn dochter Marjorie een tijdje de oppas van Reina.

Toen ik het plan opvatte om een artikel te schrijven over de ondergang van het slavenchip *Leusden* heeft hij mij gestimuleerd daar uitgebreid onderzoek naar te doen, omdat het onderwerp zich waarschijnlijk leende voor een dissertatie. Daar is het tenslotte ook op uitgedraaid.

Mijn bijdrage aan deze afscheidbundel gaat over het slavenchip *Rusthof*. Dit schip heeft in totaal vijf slaventochten uitgevoerd, waarvan de laatste in 1734 plaatsvond naar Suriname. Wat er na deze reis met het schip is gebeurd, is niet bekend. De beschrijving van deze laatste reis geeft goed inzicht in de manier waarop de slavenhandel was georganiseerd. De keuze voor dit onderwerp is enerzijds dat dit in het verlengde ligt van mijn proefschrift. Daarin heb ik aangetoond dat er, ondanks de enorme hoeveelheid wetenschappelijke verhandelingen over de trans-Atlantische slavenhandel, er maar weinig onderzoek is gedaan naar slavenschepen. Maar belangrijker nog is, dat ik vind dat er veel meer onderzoek gedaan moet worden naar de situatie op slavenschepen en de behandeling van mensen aan boord tijdens de periode van de transatlantische slavenhandel.

Slavenschepen waren van groot belang bij het vervoer van gevangenen genomen Afrikanen naar de bestemmingen in Amerika. Zonder schepen zou de slavenhandel niet mogelijk zijn geweest. Desondanks wordt in de literatuur

over de trans-Atlantische slavenhandel weinig aandacht aan dit transportmiddel besteed.^[5] Het grote belang van onderzoek naar slavenschepen is dat hierdoor ook meer inzicht ontstaat over de omstandigheden waaronder de Afrikaanse gevangenen aan boord van deze schepen werden vervoerd en behandeld.^[6] Het vervoer van de gevangen genomen Afrikanen per zeilschip naar Amerika was een gebeurtenis die nauwelijks onder woorden te brengen valt. Tijdens de overtocht van Afrika naar Amerika stierf een deel van de gevangenen door ziekten, ondervoeding, gevechten en soms mishandeling door bemanningsleden. Het sterftepercentage onder mannelijke gevangenen was gemiddeld 19%, onder vrouwen 14.7% terwijl er voor kinderen in de leeftijd 2-15 jaar sprake was van een sterfte van gemiddeld 17.4%.^[7] Als er ziekten aan boord uitbraken waren deze percentages, zoals ook blijkt uit de gegevens van de *Rusthof*, natuurlijk veel hoger. Een ander aspect dat van invloed was op de sterftcijfers, was de duur van het verblijf van een slavenchip aan de kust van Afrika. De gevangenen werden niet in één keer ingescheept, maar gekocht op een of meerdere plaatsen aan de Afrikaanse westkust. Slavenschepen voeren dan ook vaak op en neer van de Goudkust (tegenwoordige Ghana) naar de Slavenkust (Benin) om door Afrikaanse slavenhandelaars aangeboden gevangenen te kopen.

De West-Indische Compagnie

De deelname van Nederland aan de trans-Atlantische slavenhandel had alles te maken met de oprichting van de West-Indische Compagnie (WIC) op 3 juni 1621. Toen werd aan deze organisatie het alleenrecht binnen de Republiek verleend voor de handel in het trans-Atlantisch gebied. Dit werd vastgelegd in een door de Staten-Generaal verleend octrooi, dat een paar keer werd gewijzigd. De WIC was georganiseerd in vijf bestuurseenheden (kamers) die het recht hadden op basis van een verdeelsleutel (de negensleutel) schepen uit te rusten voor handel in het Atlantisch gebied. Hieronder viel dus ook de slavenhandel. De belangrijkste kamers waren Amsterdam met 4/9 deel en de kamer Zeeland met 2/9 deel.^[8]

Door de uitgestrektheid van het gebied was dit monopolie op geen enkele manier te handhaven. Vanaf de oprichting van de WIC werd dan ook het octrooi

door derden ontdoken. De compagnie zag zich dan ook genoodzaakt, onder voorwaarden, andere belangstellenden toestemming te geven handel te laten drijven in het octrooigebied. Alleen het monopolie op de slavenhandel werd door de WIC zo lang mogelijk behouden. In 1730 werd ook de slavenhandel in West-Afrika vrijgeven en mochten handelaren gevangenen^[9] leveren op Curaçao en andere gebieden in Amerika. Een uitzondering werd gemaakt voor Suriname, Essequibo en Berbice; daar bleef het monopolie van de WIC op de slavenhandel van kracht. In dit vernieuwde octrooi werd ook bepaald dat de WIC jaarlijks minstens 2500 slaven aan Suriname diende te leveren.^[10] Vanaf 1738 werd de slavenhandel op Suriname vrijgegeven.^[11]

Gedurende een korte periode, na de verovering van een deel van Brazilië in 1624, heeft de WIC een prominente rol gespeeld in de slavenhandel. Vooral de levering van Afrikaanse gevangenen aan de Spaanse koloniën was voor de WIC een lucratieve onderneming. Door als onderaannemer op te treden voor contractanten (*asentistas*) die zich verbonden hadden slaven te leveren aan de Spanjaarden kon de WIC veel gevangenen verkopen in de Spaanse gebieden.^[12] Het eiland Curaçao speelde daarbij een belangrijke rol als opslagplaats voor Afrikaanse gevangenen, die van daaruit naar de Spaanse gebieden werden verhandeld. Na de Spaanse Successie oorlog (1713) kwam het *asiento* in handen van de Engelsen, die weigerden de Nederlanders nog langer als onderaannemers een rol te laten spelen bij de levering van gevangenen aan de Spanjaarden. Daarmee was het gedaan met de voor de WIC voordelige slavenhandel naar de Spaanse gebieden. Curaçao werd minder belangrijk als depot, maar aangezien de WIC ook over eigen koloniën beschikte, zoals Suriname en Sint Eustatius, waren er nog mogelijkheden om de handel voort te zetten. De WIC besloot in 1718 om Sint Eustatius als een nieuw slavendepot in te richten voor levering van Afrikanen aan de omliggende eilanden.^[13]

De laatste reis van de *Rusthof*

De laatste reis van het slavenschip *Rusthof* vond plaats in een periode waarin de WIC hoe langer hoe meer aan gezag inboette. Een gebrekkige organisatie, ontoereikende financiële middelen en daardoor geen mogelijkheden om tegen andere slavenhandelaren in West-Afrika te concurreren waren belangrijke oorza-

ken van de ondergang van de compagnie als slavenhandelsorganisatie. Bovendien leverde de verkoop van de Afrikaanse gevangenen verlies op, omdat de kopers in Suriname niet in staat waren de door de WIC gevraagde prijzen te betalen. De laatste reis van de *Rusthof* maakt ook duidelijk dat de WIC zich niet meer hield aan de, zelfs in deze bedrijfstak geldende, normen en usances. Belangrijke regels, die ook door andere slavenhandelsnaties werden toegepast waren bijvoorbeeld: er werd getracht gevangenen te verschepen in een verhouding van $\frac{2}{3}$ mannen en $\frac{1}{3}$ vrouwen; de gevangenen moesten gezond zijn en liefst in de leeftijdscategorie van 15-36 jaar; er werden zo weinig mogelijk kinderen en zuigelingen meegenomen. Ook hoogzwangere vrouwen waren niet gewenst door de slavenhandelaren.^[14]

De *Rusthof* werd in 1721 gebouwd en uitgerust door de kamer Zeeland. In totaal werden door dit schip vijf slaventochten gemaakt: drie naar Sint Eustatius en twee naar Suriname.

TABEL 1: Levering van gevangenen door de *Rusthof*

AFRIKA	INGESCHEEPT	OVERLEDEN	AFGELEVERD	AMERIKA	DATUM
Angola	661	103	558	Sint Eustatius	10-11-1722
Angola	481	22	459	Sint Eustatius	23-04-1725
Angola	684	74	610	Sint Eustatius	16-04-1727
Angola	664	120	544	Suriname	20-11-1730
Slavenkust	719	345	374	Suriname	01-03-1734

Bron: Postma, *The Dutch*, 316 App.1; Dataverzameling Balai

De *Rusthof* vertrok op 11 juli 1732 uit Nederland. De reistijd naar Afrika is niet bekend; de gemiddelde reistijd van schepen van Nederland (Texel) naar Afrika bedroeg ongeveer twee maanden. Het schip is dus waarschijnlijk medio september in Afrika aangekomen. Na aankomst in Elmina aan de Goudkust, het belangrijkste fort van de Nederlanders in Afrika waar alle schepen zich dienden aan te melden, maakte de *Rusthof* een paar reizen langs de kust naar het gebied bekend als de Slavenkust. Pas op 21 november 1733 vertrok het schip met een lading gevangenen vanaf Jaquin aan de Slavenkust naar Suriname.^[15] De kapitein van het schip, Anthonij Bogermans, was intussen overleden; het commando werd overgenomen door de eerste stuurman Willem Theunissen.

Volgens Postma was er in de periode 1674-1740 gemiddeld 69.6% mannen en 30.4% vrouwen. Het percentage voor kinderen was in deze berekening 12.6%, waarbij het grootste deel (73.7%) uit jongens bestond en 24.4% uit meisjes.^[16] Bij vertrek uit Afrika bestond de in de *Rusthof* ingescheepte groep uit 175 mannen (24.4%), 476 vrouwen (66.4%), 65 kinderen (9%), waarvan 20 jongens (30.8%) en 45 (69.2%) meisjes. Een aanmerkelijk verschil in vergelijking met de door Postma berekende percentages. In totaal werden 716 mensen voor verkoop naar Suriname verscheept.^[17]

Op 1 maart 1734 leverde de *Rusthof* de nog in leven zijnde gevangenen in Paramaribo af. De kapiteins van de slavenschepen waren verplicht een dodenlijst bij te houden van alle gevangenen die tijdens de overtocht overleden. Op deze lijsten werd ook de doodsoorzaak vermeld. De dodenlijst van de *Rusthof* biedt ons een overzicht van de gestorven gevangenen met vermelding van de doodsoorzaak.

Dodenlijst *Rusthof* 21 november 1733 – 1 maart 1734

	M	V	J	ME	DOODSOORZAAK
nov	21	1			aen de koors overleeden
	22	1			aan groote absesz aan 't [...] van 't been,
	23	1	1		schielijck
				1	aen de koors
	24	1			dito teeringe
	27	2			aen den roode loop
		1			aen d'ijle koors
	28	1			schielijck
		2			aan d'ijle koors
	29	1			aen de teeringe
		1			aen d'graeuwe loop
		1			aan de waetersugt
dec	1	1	1		beide aan de teeringe
	2	1			aan de teeringe
	3	1			aan de eijle koors
	7	1			schielijck
	7	1			schielijck
	10	1			dito
	15	1			dito
	16	1			dito

	M	V	J	ME	DOODSOORZAAK
	18	1			in baarensnood
	19	1			aan de teeringe
	20	1			aan de graeuwe loop
	21	1			schielijck
	22	1			in baarensnood
	23	1			aan de teeringe
		1			aan een heete koors
	26	1			aan de mania overleeden
	27	1			aan deplunesie
	28	1			schielijck
	29	1			dito
	31	1			aan de roode loop
		2			aan de teeringe
jan	1	1			aan een groot absez onder de borst met sterke koors
	2	1			aan graeuwe loop
		1			in baarensnood
	3	1			schielijck
	4	1			aan de scheurbuijck
	5	1			aan de raesende koors
		1			aan de teeringe
		1			in baarensnood
			1		aan de wormen
	7	1			aan de mania
		1			schielijck
	9	1			aan de heete koors
	10	1			aan de scheurbuijck
			1		schielijck
	11	1			aan de teeringe
	12	1			aan de roode loop
	14	1			dito
			1		schielijck
	15	1			dito
			1		aan de teeringe
	16	1			dito
		1			schielijck
	17	1			aan de scheurbuijck
		1			aan de roode loop
	18	2			dito
	19	2			aan de scheurbuijck

	M	V	J	ME	DOODSOORZAAK	
20	1				dito	dito
		1			aan een hertvangh	
21	1				schielijck	
		1			aan de teeringe	
		1			aan de pluxesier	
22		1			aan de scheurbuijck	
		1			aan de roode loop	
23		1			dito	dito
			1		schielijck	
24		1			aan de scheurbuijck	
25	1				aan de teeringe	
		1			aan de heete koors	
26				1	aan de teeringe	
27	1				aan de scheurbuijck	
	1				aan de roode loop	
28		1			aan de scheurbuijck	
	1				schielijck	
29	1				aan de roode loop	
		1			aan de teeringe	
		2			aan de scheurbuijck	
30		2			dito	
		1			schielijck	
	1				aan de scheurbuijck	
31	1				schielijck	
		1			dito	
		1			aan de teeringe	
feb	1	2			aan de teeringe	
	2	2			aan de scheurbuijck	
		1			aan de roode loop	
		1			in baarensnood	
3		2			aan de scheurbuijck	
		1			aan de roode loop	
4	1				aan de scheurbuijck	
		2			dito	
		2			aan de teeringe	
5	2				schielijck	
		2			aan de scheurbuijck	
		1			in baarensnood	
6	2				aan de scheurbuijck	

M	V	J	ME	DOODSOORZAAK
	1			van een groote coutusion met extravasir bloedt onder de penicranio
				et musculum temporalis aen de regter sij van 't hoofd
	3			aan de teeringe
7	3		1	aan de scheurbuijck
	3			aan de teeringe
8	6			aan de teeringe
	1			aan de kinderpocken
			1	aan de roode loop
9	1			aan de scheurbuijck
	2			aan de roode loop
10	2			schielijck
	1			aan de scheurbuijck
	2			aan de teeringe
11	3			aan de scheurbuijck
	2			schielijck
	1			aan de scheurbuijck
	1			aan de graeuwe loop
12	2			schielijck
	3			aan de scheurbuijck
	1			aan de roode loop
	2			dito
13	3			aan de scheurbuijck
	2			aan de loop en de teeringe
14	1			dito
	2			schielijck
	1			aan de scheurbuijck
		1		dito
15	2			aan de roode loop
	1			aan de kinderpocken
	2		1	aan de scheurbuijck
	3			schielijck
16	1			aan de roode loop
	3			aan de teeringe
	3			aan de scheurbuijck
	2			schielijck
17	3			aan de teeringe
	2			aan de scheurbuijck
	2			in de kraam

	M	V	J	ME	DOODSOORZAAK
		2			schielijck
18	2				aan de roode loop
		3		1	aan de scheurbuijck
		4			schielijck
		1			aan de roode loop
19	3	2	2		aan de scheurbuijck
		4			aan de roode loop
				1	schielijck
			1		aan de teeringe
20	1				aan de scheurbuijck
		8			schielijck
		2			aan de graeuwe loop
		1			in de kraam
			2		aan de scheurbuijck
21	3				aan de scheurbuijck
	2				aan de graeuwe loop
		7		1	aan de scheurbuijck
		2			in de kraam
22	3				schielijck
	2	10			aan de scheurbuijck
		2			aan de teeringe
		1			in de kraam
				1	schielijck
				2	aan de roode loop
23	2				aan de graeuwe loop
	2	3		1	aan de scheurbuijck
		4			schielijck
		3			aan de roode loop
24	3				schielijck
	1	5			aan de scheurbuijck
		3			schielijck
		1			aan de teeringe
25		3			aan de roode loop
		4		1	schielijck
		2			aan de scheurbuijck
			1		aan de teeringe
					schielijck
26	2	4			aan de scheurbuijck
	1				schielijck

	M	V	J	ME	DOODSOORZAAK
		2			aan de teeringe
		1			schielijk
27	2	5			aan de teeringe
	2				schielijk
		4			aan de scheurbuijck
		3			schielijk
28	1	2			aan de scheurbuijck
mrt	1	3	4		schielijk
		1			aan de scheurbuijck
		2			aan de teeringe
Totaal	99	221	10	15	

Bron: NA, WIC 1145 folio 35

Uit de dodenlijst blijkt onder andere dat de WIC, in tegenstelling tot het gebruik in deze handel, ook zwangere vrouwen had ingescheept. Hoeveel zwangere vrouwen aan boord waren, is uit de archiefstukken niet op te maken. Twaalf vrouwen stierven tijdens de bevalling aan boord ("in baarensnood", "in de kraam"). In verschillende berichten aan de kamers Zeeland en Amsterdam werd melding gemaakt van het feit dat de *Rusthof* ook 100 zuigelingen had meegenomen.^[18] Dit moet aldus worden begrepen dat een groot deel van de ingescheepte vrouwen zuigelingen bij zich hadden. Door de "verouderde scheepscost" waren de moeders niet in staat de zuigelingen voldoende te voeden waardoor velen onderweg stierven.^[19] Of voedselgebrek de enige reden was voor de grote sterfte onder de zuigelingen, is uit de informatie verder niet op te maken. Er zou ook sprake kunnen zijn van het opzettelijk laten sterven van deze kinderen. Volgens Lovejoy werden zuigelingen, als zij overlast veroorzaakten, gedood.^[20]

Uit de dodenlijst blijkt ook dat er vrijwel elke dag één of meer doden waren. Van de mannen stierf tijdens de overtocht 56.6%; voor de vrouwen, jongens en meisjes waren de percentages respectievelijk 46.4%, 50% en 33%. Er stierf een groter percentage mannen dan vrouwen. Een verklaring hiervoor is niet gevonden.

Uit de dodenlijst kan ook worden opgemaakt dat er sprake was van een grote variëteit aan ziekten die tijdens de reis konden uitbreken. Een aantal door de scheepsarts opgespoorde doodsoorzaken zijn zeer algemeen en nietszeg-

gend: koorts, ijle koorts, hete koorts, schielijk. In hoeverre de diagnoses door de scheepsarts correct waren, kan niet worden nagegaan. De op de dodenlijst genoemde aandoeningen waren wel de meest bekende tijdens de periode van de slavenhandel.^[21] Behalve de ongetwijfeld slechte lichamelijke conditie van de gevangenen, was ook de reisduur een belangrijke factor bij de desastreuze afloop van deze reis. De gemiddelde reistijd van Afrika naar Amerika was 87 dagen; de *Rusthof* deed tijdens deze reis 100 dagen over de oversteek.

Na aankomst in Paramaribo op 1 maart 1734 stierven er vóór verkoop nog veertig mensen in het slavenmagazijn. Dat het om een groep erg zieke mensen ging bleek ook tijdens de openbare verkoop. Op de tweede verkoopdag (10 maart 1734) was er sprake van dat “drie slaaven in presentie van de omstanders staande voeds dood” vielen. In het verslag werd vermeld dat dit “een groote afschrik gaf”.^[22]

De overgebleven 331 gevangenen werden tijdens twee openbare verkoopdagen voor een totaalbedrag van f. 60.744,- verkocht. De betaling gebeurde in suiker. De verkooplijst biedt interessante informatie over kopers en prijzen.

Samenvatting verkoop gevangenen slavenschip *Rusthof* 9 en 10 maart 1734

koper	mensen	totaalbedrag	in ponden suiker
Gerrit Pater	40	f. 7875	157500
De Erve de Vree	6	f. 1485	29700
Jacobus La Fargue*	7	f. 1685	33700
Pieter Braet	2	f. 275	5500
Daniel Pichot	2	f. 455	9100
Christ:Hendrk[...] voor Beekvlid	30	f. 5275	105500
Frederik Coenraed Bosse	2	f. 400	8000
Moses Robles de Medina	18	f. 3185	63700
Albertus Lippert	5	f. 665	13300
Claude Bodenc	2	f. 520	10400
Adriaen Wittens	2	f. 410	8200
Cornelis Lever	7	f. 1055	21100
D'Erve Papot	4	f. 795	15900
Benjamin Henricus Moron	6	f. 1100	22000
Jann Wreesman	2	f. 415	8300
Carsten Schroder	2	f. 225	4500

koper	mensen	totaalbedrag	in ponden suiker
Adriaan de Brauw	6	f. 1085	21700
Frans Nicolaes Hasslager	2	f. 405	8100
Casper Sixtus	2	f. 340	6300
Willem Theunisse	2	f. 350	7000
Philip van Lange	2	f. 185	3700
Josua Cohen Nassij	14	f. 2755	55100
Jean Du Peijrou	4	f. 865	17300
Samuel Uzl d'Avilar	8	f. 1195	23900
Johannes Moll	7	f. 1360	27200
Mattheus Pallak	2	f. 505	10100
Salomon Joseph Levij	4	f. 795	15900
Pieter van Baerle**	5	f. 1335	26700
Jacob de Robles	2	f. 240	4800
Gerrit Jacobsz***	1	f. 315	6300
Harmen Losing	8	f. 1140	22800
Frans Vergauwen	2	f. 420	8400
Jan de Marees	2	f. 360	7200
Jacob Leon d'Hoevenaer	2	f. 160	3200
d'Erve Snellemans	4	f. 1050	21000
Daniel Wobma	4	f. 980	19600
Paul Cebe	2	f. 370	7400
Plantage Utregt	6	f. 1370	27400
Isaac Messias	2	f. 365	7300
Jan de Jaeger	2	f. 310	6200
Isaac Peneux	2	f. 200	4000
B: Dumaes	4	f. 750	15000
Plantage Crawassibo	4	f. 965	19300
Plantage de Marousie	4	f. 865	17300
Jan Varlet	2	f. 355	7100
Plantage Nieuw Rosebeek	2	f. 280	5600
Nicolaes Braes	4	f. 735	14700
Isaac Carilho	6	f. 1030	20600
Frans Laurens Wried	4	f. 1170	23400
Balthasar van der Meulen	6	f. 1230	24600
Johannes Pieteron	2	f. 420	8400

koper	mensen	totaalbedrag	in ponden suiker
Isaac en David d'Avilar	6	f. 1255	25100
Hendrik Stuckenbroek	2	f. 400	8000
Jan van der Hups	4	f. 200	4000
Johannes Pieterse Visser	4	f. 1045	20900
Hendrik Cocq en Comp:	4	f. 760	15200
Juriae Schooneveldt	8	f. 790	15800
Francois Lespinasse	4	f. 1020	20400
Abraham de Fonseca Mesa	2	f. 350	7000
Robbert Ros	2	f. 290	5800
Willem Mens	4	f. 545	10900
De Weduwe Vroom	2	f. 380	7600
Willem Bedloo	2	f. 350	7000
Weduwe Lemmers	2	f. 385	7700
Jan Daniel Todenhorst		f. 200	4000
Jacob Balcet	2	f. 110	2200
Jurgen Frederik Arlet	1	f. 105	2100
Abraham Mendes Vais	2	f. 235	4700
Jacob Aronse Polack	2	f. 120	2400
Frans Gerardus Bruyel	2	f. 125	2500
Jan Frederik Schauwenburg	2	f. 2	50
Josua van Abraham Cohen	1	f. 1	30
idem	1	f. 1	1
Totalen	331	f. 60744	

* Aantekening op de verkooplijst: "van Anthonij Boogermans" (3 mensen)

** Aantekening op de verkooplijst: "van stuurman Willem Theunisse" (5 mensen)

*** Aantekening op de verkooplijst: "den negerin van schipper Anthonij Bogermans" (1 vrouw)

Bron: NA, WIC 1141 f. 40

Uit de verkooplijst kan worden vastgesteld voor welke plantages en particulieren de gevangenen bestemd waren en wie de eigenaars waren. Op de verkooplijst werd geen onderscheid gemaakt in mannen, vrouwen, jongens en meisjes. Er werd alleen melding gemaakt van mannen (totaal 74) en vrouwen (totaal 257).

Opvallend is de post waarbij Jacobus La Fargue drie mensen koopt met als toelichting "van Anth. Boogermans". Het ging daarbij waarschijnlijk om gevange-

nen die door de kapitein waren gekocht om voor eigen rekening te worden verkocht in Paramaribo. Aangezien hij inmiddels overleden was werden de mensen door de WIC in publieke verkoop aangeboden. Een andere interessante post is de aankoop door Gerrit Jacobsz. van “den negerin van schipper Anthonij Bogermans”. Deze opmerking doet vermoeden dat kapitein Bogermans een vrouwelijke gevangene had gekocht en voor zichzelf gereserveerd om hem tijdens de overtocht “gezelschap te houden” of met andere woorden: hem seksuele diensten te verlenen. Ook als hij nog in leven zou zijn geweest was zij hoogstwaarschijnlijk gewoon als slavin verkocht na aankomst in Paramaribo. Tenslotte zijn er op de verkooplijst drie opvallende aankopen namelijk: van Jan Schauwenburg die voor f. 2,- twee vrouwen koopt en met vijftig pond suiker betaalt. Ook Josua van Abraham Cohen koopt twee vrouwen voor totaal f. 2,- Misschien mensen die op sterven na dood waren, maar waarvan de koper verwachtte hen nog te kunnen genezen?^[23] Een andere mogelijkheid is, dat het hier om zuigelingen ging waarvan de moeder overleden was. De verkooplijst geeft daar geen uitsluitel over.

De gevangenen werden verkocht voor in totaal f. 60.744,- een opbrengst van gemiddeld f. 184,- Dit lag ver beneden de door de WIC gewenste prijs die tussen f. 240,- en f. 280,- diende te liggen.^[24]

De *Rusthof* is na deze laatste slaventocht weer naar Nederland vertrokken. Wat er daarna met het schip gebeurde is niet bekend. Waarschijnlijk werd het verkocht of gesloopt om onderdelen te gebruiken voor de bouw van een ander schip.

Ten slotte

De geschiedenis van de laatste reis van het slavenschip *Rusthof* maakt duidelijk dat de WIC in de laatste fase van het slavenhandelsmonopolie een organisatie was die niet in staat was de slavenhandel goed te organiseren. Het kostte de compagnie grote moeite om een goed assortiment Afrikaanse gevangenen te kopen en daar in Suriname winstgevende handel mee te drijven. Daarnaast traden de kapiteins van de slavenschepen als “eigen ondernemers” op en kochten en verkochten gevangenen voor eigen rekening. Belangrijk is de vaststelling dat de WIC zich op geen enkele manier meer hield aan de usances in de slavenhandel voor wat betreft de leeftijden, gezondheidssituatie, en de verhouding in aantallen mannen en vrouwen onder gevangenen.

Het onderzoek naar de laatste reis van dit slavenschip toont aan, zoals ik ook in mijn proefschrift heb beschreven, dat het bij historische gebeurtenissen niet alleen gaat om de feiten, maar ook om de interpretatie van die feiten.^[25] De dodenlijst en de verkooplijst van de gevangenen zijn de feitelijke gegevens die als vertrekpunt dienen bij de beschrijving van de gebeurtenissen. Maar de precieze reden waarom er zoveel vrouwen op deze reis werden ingescheept en wat er met de zuigelingen is gebeurd valt uit de gegevens niet op te maken. Ook over de manier waarop de verkoopprijzen werden vastgesteld valt weinig met zekerheid te zeggen. Een telkens terugkerende vraag van Meindert, tijdens de bespreking van concepten voor mijn proefschrift was: "Hoe weet je dat?". Een vraag die vaak heel lastig was om te beantwoorden, maar tegelijk ook stimuleerde om mij verder te verdiepen in het vervoer van Afrikaanse gevangenen tijdens de periode van de trans-Atlantische slavenhandel.

Voetnoten

-
1. Leo Balai, *Het slavenschip Leusden. Slavenschepen en de West-Indische Compagnie, 1720-1738* (Zutphen 2011).
  2. Condorcet, *Beschouwingen over de negerslavernij*, Vertaling Meindert Fennema en Geertje Karsten-van der Giessen. Inleiding Meindert Fennema (Weesp 1989).
  3. M. Fennema, *De multinationale onderneming en de nationale staat* (Amsterdam 1975).
  4. Fennema, *Multinationale onderneming*, 13-14. Geert Mak heeft hier een andere opvatting over, gezien zijn opvatting dat de VOC 'de eerste multinational ter wereld' was. Geert Mak, *Het Stadspaleis. De geschiedenis van het paleis op de Dam* (Amsterdam en Antwerpen 1997) 19.
  5. In mijn dissertatie *Het slavenschip Leusden* ga ik hier uitgebreid op in.
  6. Zie bijvoorbeeld: Marcus Rediker, *The slave ship. A human history* (Londen 2008); Emma Christopher, *Slave ship sailors and their captive cargoes, 1730-1807* (Cambridge enz. 2006); Leif Svalesen, *The slave ship Fredensborg* (Oslo en Bloomington 2000); Eric Robert Taylor, *If we must die. Shipboard insurrections in the Era of the Atlantic Slave trade*, (Baton Rouge 2009).

7. Jonhannes Postma, *Mortality in the Dutch slave trade, 1675-1795*, in Gemery H.A. en J.S. Hogendorn, *The uncommon market. Essays in the economic history of the Atlantic slave trade* (New York en Londen 1979) 239-260; Balai, *Het slavenschip Leusden*, 76-80.
8. Amsterdam was een 'ongedeelde' Kamer. De Kamer Zeeland bestond uit Middelburg, Vlissingen, Tholen en Veere. De overige Kamers (met 1/9 deel in de negensleutel) waren: Maze (Rotterdam, Delft en Dordrecht), Noorderkwartier (Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, Alkmaar, Edam en Monnickendam), Stad en Lande (de stad Groningen en 'Ommelanden')
9. Ik heb een voorkeur voor het gebruik van het begrip 'gevangenen' in plaats van 'slaven'. Slaven waren de mensen pas als zij verkocht waren aan een slavenhouder in Amerika.
10. *Nader Prolongatie van het octroi voor de Westindische Compagnie etc.*, 8 augustus 1730, artikel 19. NA, VVIS 1.05.06 invnr. 9
11. Voor de ontwikkelingen in Berbice en Essequibo: Den Heijer, *Goud, ivoor en slaven. Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740*, (Zutphen 1997) 346-352
12. Een asiento was een leveringscontract tussen de Spaanse overheid en een leverancier om gedurende een bepaalde periode een vastgesteld aantal slaven te leveren. De WIC trad hierbij als onderaannemer op.
13. Zie hierover onder andere: Nationaal Archief, Archief Tweede West-Indische Compagnie (in het vervolg aangeduid als NA, WIC), toegangsnummer 1.05.01.02, inventarisnummer 374 Notulen kamer Amsterdam, folio 240; Leo Balai, *Het slavenschip Leusden. Slavenschepen en de West-Indische Compagnie, 1720-1738*, 137-161; Henk den Heijer, *Goud, ivoor en slaven. Scheepvaart en handel van de Tweede Westindische Compagnie op Afrika, 1674-1740*, 153-156; Johannes Menne Postma, *The Dutch in the Atlantic slave trade 1600-1815*, 197-200
14. Leo Balai, *Het slavenschip Leusden*, 37-40.
15. De Slavenkust was het gebied waar door de Nederlanders de meeste gevangenen, bijna 40%, vandaan werden gehaald. Jaquin (Jakin) is tegenwoordig bekend onder de naam Godomey in Benin. Voor de plaatsen waar door de Nederlanders gevangenen gehaald werden zie: Den Heijer, *Goud, ivoor en slaven*, 145-152; Balai, *Het slavenschip Leusden*, 43-47
16. Postma, *Mortality in the Dutch slave trade*, 255-257 tabel 9.9
17. In verschillende berichten aan de bestuurders van de WIC werd melding gemaakt van levering van 374 mensen in Suriname en het overlijden van 345 mensen tijdens de overtocht. Dit brengt het totaal aantal ingescheepte gevangenen op 719. Het verschil wordt veroorzaakt doordat de kapitein, zoals uit de verkooprekening blijkt, drie gevangenen voor eigen rekening had meegenomen. Het gebruik dat kapiteins voor eigen rekening gevangenen meenamen voor verkoop in Amerika werd in november 1733 door de bestuurders van de WIC verboden.
18. NA, WIC 1141 f. 33-39 Zuigelingen waren kinderen van de borstvoeding afhankelijk waren. In West-Afrika was de lactatieperiode ongeveer twee jaar. Zie: Beeldsnijder, *Om werk van jullie te hebben. Plantageslaven in Suriname, 1730-1750* (Utrecht 1994) 12-13

19. NA, WIC 1141 f. 35
20. Paul Lovejoy, The children of slavery – the Transatlantic phase, in: *Slavery and Abolition*, vol.27, nr. 2 (augustus 2006) 205
21. Zie hierover: M.A. van Andel, Geneeskunde en hygiëne op de slavenschepen in den compagnietijd, in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, vol 75 (1931) 614-636
22. NA, WIC 1141 f.33
23. Het was bekend dat op Sint Eustatius en Curaçao zieke gevangenen of met gebreken (zogenaamde makrons) tegen zeer lage prijzen werden gekocht. De koper probeerde deze mensen weer gezond te maken en verkocht ze vervolgens met grote winst. Zie: Balai, *Het slavenschip Leusden*, 147
24. Den Heijer, *Goud, ivoor en slaven*, 157-161; 328
25. *Het slavenschip Leusden*, 55-58

EMMY BERGSMA

EMMY BERGSMA (1981) IS IN 2011 BEGONNEN MET HAAR PROMOTIEONDERZOEK *SPANNINGEN TUSSEN MERITOCRATIE EN DEMOCRATIE IN RISICOMANAGEMENT* BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM.

“Waarom doe je het niet over Johan Cruijff?” Fennema over de spanning tussen democratie en meritocratie

EMMY BERGSMA

Nog niet zo heel lang geleden ontmoette ik Meindert Fennema voor het eerst. Ik solliciteerde als onderzoekster voor een project over de onderlinge verhoudingen tussen democratie en meritocratie. Het promotieonderzoek zou begeleid worden door Meindert Fennema. Al jaren prijkt in onze boekenkast *De moderne democratie. Geschiedenis van een politieke theorie*. “Meindert is al jarenlang trouw aanhanger van Groen Links”, was mij verteld; “hij is een democraat pur sang”. In *De Groene Amsterdammer* had ik net een stuk van zijn hand gelezen waarin hij zich afzette tegen de groeiende kloof tussen arm en rijk. Dus ik dacht, van die meritocratie moet hij vast niets hebben. Dat vergoelijkt immers een politieke elite, en de democratie is toch een reactie op het bestaan van politieke elites, een manier om hun macht en zelfverrijking te beteugelen? Omdat ik meritocratie toch een “eerlijke kans” wilde geven, benadrukte ik tijdens het gesprek maar dat ik geen normatief onderzoek voor ogen had.

Hoe onnodig deze aanvulling was, bleek al tijdens onze tweede ontmoeting die begon in zijn buitenhuis in Aerdenhout – waar hij erg gesteld op vertelde te zijn, hoewel zijn poging de oude Franse kachel aan te steken met kranten, een lucifer en een scheut petroleum anders deed vermoeden en door rookoverlast eindigde in een koffietentje op het station. “Wist je dat John Stuart Mill eigenlijk een leerling was van Saint-Simon?” zei hij terwijl hij mij een deel van de serie *De*

socialisten, Personen en Stelsels gaf, geschreven door oud-directeur van De Nederlandse Bank H.P.G. Quack. Deze beschrijft op zeer beeldende en levendige wijze hoe Henri de Saint-Simon en zijn volgelingen zich afzetten tegen de bezittende en hierdoor onproductieve heersende klasse en de macht wilden neerleggen bij industriëlen, bankiers, intellectuelen en kunstenaars die daadwerkelijk iets hadden bijgedragen aan de maatschappelijke vooruitgang – het meritocratische argument in een notendop. Meindert sprong daarna moeiteloos over op een bevlogen verhaal over Condorcet, “de eerste democraat” uit de moderne tijd, die via logica had aangetoond dat democratie de beste bestuursvorm was. Zonder een duidelijk beeld van de ideeën van mijn toekomstige promotor, reed ik terug naar Amsterdam. Kun je democraat en meritocraat tegelijk zijn? In hoeverre sluiten democratische politieke gelijkheid en de meritocratische aanvaarding van sociale ongelijkheid elkaar uit?

Drie maanden later worstelde ik nog steeds met dezelfde vraag. Een rondgang langs de meritocratische literatuur leerde mij dat de meritocratie een veelzijdig ideaal is. Het combineert een horizontale samenleving waarin iedereen gelijke kansen heeft om zijn of haar talenten ten volle te ontwikkelen met een verticaal distributieprincipe dat sociale posities verdeelt op basis van deze ontwikkelde talenten (*merites*). Met “*merite*” als verdelingsprincipe zoekt de meritocratie een middenweg tussen het nauw verwante verdelingsprincipe “*verdiens*te” waarbij verantwoordelijkheid voor je eigen daden centraal staat, en “*utilitarisme*” waarbij een verdeling wordt beoordeeld op het geheel aan goede uitkomsten dat wordt gegenereerd, of omgekeerd, op het geheel aan slechte uitkomsten dat wordt voorkomen of verminderd.

Meritocraten betogen dat utilitaristische verdelingen te weinig aandacht hebben voor individuele verantwoordelijkheid. Een utilitaristische samenleving zou het bestraffen van een onschuldige persoon rechtvaardigen door het toegevoegde nut dat deze afschrikmethode heeft voor de samenleving als geheel. Meritocraten proberen goede uitkomsten te bereiken via individuele verantwoordelijkheid en doen dit door individuen te belonen voor hun prestaties, oftewel hun positieve bijdragen aan de samenleving.

Tegelijkertijd moet “*merite*” ook van het verdelingsprincipe “*verdiens*te” onderscheiden worden. Verdelen op basis van *verdiens*te betekent dat iedereen krijgt wat hij of zij verdient, waarbij wordt benadrukt dat hierbij alleen moet worden gekeken naar daden waar een persoon daadwerkelijk zelf verantwoor-

delijk voor is. Maar hoe kun je vaststellen welke handelingen precies het gevolg zijn van intenties, en dus mogen worden beloond (of bestraft)? Zijn talenten bijvoorbeeld aangeboren of verworven? Meritocraten schuiven deze hele discussie opzij. Zij vertalen merite naar "talent + inzet" en menen dat het belonen van mensen die hun talenten maximaal hebben benut rechtvaardig is. Een voetballer die zijn talent optimaal heeft ontwikkeld, verdient te spelen bij een topclub; een invloedrijk wetenschapper verdient een hoogleraarschap; en iemand die uitblinkt in maatschappelijke deugdzaamheid verdient een politieke functie. Niet alleen omdat deze personen zelf verantwoordelijk zijn voor hun behaalde successen maar vooral ook omdat het belonen van "bewezen diensten" positieve uitkomsten voor een hele samenleving heeft. Het motiveert ons namelijk "het beste uit onszelf te halen" en zorgt tegelijkertijd dat "de beste mensen aan de top staan".

Kun je nu een democraat en een meritocraat tegelijk zijn? Ja. Democratie is een politiek gelijkheidsideaal en heeft dus geen vooringenomen standpunt over sociale ongelijkheid; je kunt best democraat zijn zonder dat je vindt dat alles in een samenleving moet worden genivelleerd en niemand boven het maaiveld mag uitsteken. Meritocratie is een sociaal ideaal, waarbij posities worden toebedeeld aan de besten. Wel heeft dit onvermijdelijk politieke consequenties, al was het alleen maar omdat in een meritocratische samenleving sociale ongelijkheid wordt geaccepteerd waardoor de effectieve mogelijkheden van elke burger om politieke macht uit te oefenen verschillen. In deze zin ondermijnt een meritocratische samenleving het democratische politieke gelijkheidsideaal.

Een meritocratie kan ook worden opgevat als een politiek ideaal. Als inspiratiebron geldt dan het Confucianisme, dat er naar streeft overerfelijke machtsstructuren te doorbreken door posities van politieke macht open te stellen voor personen uit alle rangen en standen van een samenleving en daar vervolgens die personen uit te selecteren die uitblinken in morele deugdzaamheid. Dit gezag wordt erkend en geaccepteerd door de overige leden van een samenleving omdat deze politici door hun bovengemiddelde morele kwaliteiten het best in staat zijn de belangen van elke burger te dienen. Bovendien straalt hun moreel leiderschap af op de rest van de samenleving, waardoor deze als geheel meer moreel bewust, harmonieus en dus "beter" wordt. Meritocraten gaan er vanuit dat de kandidaten die als beste uit de bus komen in competitieve selectieprocedures automatisch politieke legitimiteit genieten omdat hun bewezen diensten door iedereen worden erkend en gewaardeerd waardoor het inzicht wordt gedeeld

dat deze personen beter in staat zijn dan anderen om een politieke functie te vervullen.

In hun kritiek op de aristocratische en feodale samenleving gaan het democratische en meritocratische ideaal dus gelijk op; beiden zetten zich af tegen zichzelf-verrijkende politieke elites. Ook vinden beide idealen een oplossing in het creëren van open selectieprocedures die elke burger, ongeacht zijn of haar afkomst, toegang geeft tot politieke macht. Bij een democratie wordt dit vertaald naar gelijke *effectieve* macht via een directe of vertegenwoordigde stem in politieke besluitvorming. Bij een meritocratie blijft het bij een gelijke *kans* op een functie die toegang geeft tot politieke macht, die wordt bepaald door talent, inzet en het nut van het talent voor een samenleving.

In een politieke meritocratie worden posities van macht toebedeeld aan de besten. Hoewel volgens sommigen democratische verkiezingen ook een manier zijn om de beste naar boven te laten drijven en te selecteren voor politieke posities, zien anderen hier een onoverbrugbaar verschil tussen meritocratie en democratie. Verkiezingen worden dan opgevat als instrument om politici af te kunnen rekenen op hun daden; en het is juist dit instrument dat in een politieke meritocratie ontbreekt. Een meritocratisch systeem vertrouwt personen politieke macht toe zonder dat hier nog enige publieke controle over mogelijk is, terwijl er in een democratie voortdurend behoefte is om politiek leiders te controleren, bij te sturen of tegenwicht te bieden.

Ik kwam er nog niet helemaal uit en besloot dat het mogelijk was om een positieve houding ten opzichte van beide idealen te hebben, een houding die overigens terug te vinden is bij veel Verlichtingsfilosofen. Zowel vanuit democratisch als vanuit meritocratisch oogpunt wordt benadrukt dat politieke posities in principe open moeten staan voor mensen uit alle geledingen van de samenleving.

Niet lang na deze constatering las ik *Nieuwe netwerken. De elite en de ondergang van de NV Nederland*, waarin Meindert Fennema en zijn collega Eelke Heemskerk hun zorgen uiten over de afbrokkeling van het “old boys netwerk” binnen de economische elite in Nederland als gevolg van toenemende “meritocratisering” van rekrutering op economische topposities. Deze topposities worden steeds toegankelijker voor mensen die zich buiten de oude economische elite bevinden. Het probleem is dat hiermee ook de onderlinge morele controle, binnen het oude netwerk ontstaan door rekrutering uit “goede” families die bepaalde morele standaarden hoog wenselijk vonden, verdwijnt. Dit was toch weer een

aanklacht *tegen* de meritocratie van mijn promotor, en op een bepaalde manier een verdediging van heersende elites. Of is zelfs elitisme verenigbaar met meritocratie en democratie?

Alles duizelde me een beetje, zeker toen ik na begon te denken over wat ik nou precies moest onderzoeken aan “meritocratie” in relatie tot “democratie”. In deze toestand kwam ik ook bij Meindert Fennema, vlak voordat wij zouden gaan dineren met de opdrachtgevers van mijn promotieonderzoek waar ik mijn onderzoeksplannen zou presenteren. Zijn advies: doe wat je leuk vindt. Waarop uiteraard de vraag volgde: wat vind je leuk? Ik stamelde iets over klimaat en financiële risico’s, omdat beide terreinen op dit moment kampen met een dalend vertrouwen in de dominante rol van experts in de politieke besluitvorming rondom beide risico’s – maar aangezien ik ondertussen niet meer wist of dit nu een democratisch, meritocratisch of elite probleem was, kwam ik niet veel verder. En opeens kwam het: “Waarom doe het niet over Crujff”?

Aan de hand van het recente conflict rondom de benoeming van Louis van Gaal als algemeen directeur bij Ajax, waar even daarvoor zijn “aartsvijand” Johan Crujff – hoewel niet unaniem – verkozen was tot externe commissaris, legde Meindert Fennema heel simpel de spanningen uit tussen democratische en meritocratische benoemingen. Een meritocratische benoeming vraagt om een beoordeling van de “merites” van beide personen. Waar Crujff vooral wordt gewaardeerd om zijn prestaties als voetballer en zijn verbintenis met Ajax (hij heeft het hart op de goede plek), wordt Van Gaal vooral gewaardeerd om zijn technische inzicht in het spel en behaalde successen als trainer bij andere clubs. Dit voorbeeld laat zien dat hoewel er overeenstemming kan bestaan over het meritocratische principe dat de beste persoon de hoogste positie moet bekleden, het vervolgens nogal onduidelijk is welke merites de doorslag moeten geven bij een meritocratische benoeming. Daarnaast geeft dit voorbeeld ook blijk van de spanningen tussen een democratische en meritocratische benoeming omdat hierachter de vraag schuilt wie eigenlijk mag bepalen wie “de beste persoon” is: alle leden van de club (democratisch) of de bestuursraad die er verstand van heeft (meritocratisch)?

Van mijn korte ervaringen met Meindert heb ik drie dingen geleerd. Ten eerste: doe wat je leuk vindt. Ten tweede: relateer theorieën aan de praktijk, dat verheldert. En ten derde: ja, je kan democraat, meritocraat en elite-denker zijn. Tenminste, wel als je doet wat je interessant vindt en redeneert vanuit de

praktijk. Dat laatste zorgt er ook voor dat geen enkele visie vastgeroest raakt en de boventoon gaat voeren en dat altijd verschillende visies worden overwogen bij het bepalen van de juiste benadering. Toch een democraat dus?

Mijn ideeën over Meindert Fennema zullen de komende maanden en jaren ongetwijfeld weer veranderen. Ik hoop in deze tijd nog veel over en van hem te leren. Zijn open houding ten aanzien van verschillende personen en benaderingen, en zijn bevlogenheid maken hem tot een inspirerende promotor.

BORIS SLIJPER

BORIS SLIJPER (1970) ZAL VOOR ZIJN PENSIOENSGERECHTIGDE LEEFTIJD ZIJN PROEFSCHRIFT *IMMIGRATION, NATION AND DEMOCRACY* AFRONDEN. HIJ IS WERKZAAM ALS DOCENT BIJ DE AFDELING SOCIOLOGIE VAN DE VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM EN BIJ DE AFDELING POLITICOLOGIE VAN DE UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM.

Kom terug!

De geschiedenis is weer begonnen

BORIS SLIJPER

Meindert Fennema kan straks met een gerust hart afscheid nemen als hoogleraar politieke theorie van etnische verhoudingen. Het vraagstuk van etnische diversiteit en cultuurverschillen – dat zo'n slordige twintig jaar het politieke en academische debat heeft gedomineerd – is langzamerhand een *non-issue* geworden. Dankzij de opeenvolgende crises in de financiële sector staat dit debat weer helemaal in het teken van sociaaleconomische ongelijkheid en de verhouding tussen kapitalisme en democratie.

Ik hoop dat Meindert zijn carrière als publieke intellectueel en publicist daarom met nieuwe energie voort zal zetten door de discussie over immigratie en multiculturalisme te laten voor wat zij is geweest, en zich te richten op deze “nieuwe-oude” vraagstukken. Als ex-communist die goed ingevoerd is in de marxistische traditie heeft hij immers een expertise die in Nederland vrijwel volkomen is verdwenen. Aan zulke expertise is dringend behoefte. Een uitnodiging om weer mee te doen met de geschiedenis.

Exit economie, enter cultuur

De val van de Berlijnse Muur in 1989 en de ineenstorting van de socialistische regimes in Oost Europa in de jaren daarna luiden het voorlopige einde in van

de politieke strijd over de economische orde en de verhouding tussen democratie en kapitalisme. Natuurlijk was al eerder duidelijk geworden dat het reëel bestaande socialisme was uitgelopen op een ramp voor zowel de economie als de democratie, maar het bestaan van de socialistische staten hield tenminste de idee van een alternatief in leven ("daar is het mislukt, maar..."). Bovendien zorgde de Koude Oorlog ervoor dat de voorstanders van wat zij zelf liever "de vrije markteconomie" noemden zich tenminste openlijk bekenden: zij maakten een *politieke keuze* voor kapitalisme en tegen socialisme en communisme. Na 1989 was dat niet meer nodig: vrijwel alle grote en daarna ook de meeste kleinere linkse partijen lieten de hoop op een levensvatbaar alternatief varen, accepteerden de neoliberale aanname dat het kapitalisme de grootst mogelijke welvaart voor allen genereert, en beperkten zich in hun politieke discours tot een christen-socialistische "zorg voor de zwakkeren in de samenleving". Langzamerhand "naturaliseerde" deze vrije markteconomie zelfs geheel en al tot "de" economie: een bovenpolitieke wetmatigheid waar we nou eenmaal niets aan kunnen veranderen. Er was natuurlijk nog wel sprake van sociaaleconomische politiek, maar deze was gereduceerd tot marginale keuzes en technische meningsverschillen tussen experts.

We kregen er al snel een nieuwe politieke kwestie voor terug: de *depolitisering* van de economie werd gevolgd door een *politisering* van cultuur, etniciteit en religie. Daar was ook alle aanleiding voor. Twee jaar na de val de muur bereikten ons de beelden van Duitse neonazi's die een asielzoekerscentrum in het Oost-Duitse Hoyerswerda bestookten met stenen en brandbommen. Het racisme leek weer terug van weggeweest. In datzelfde jaar brak een serie van "etnische" burgeroorlogen die maar liefst acht jaar duurden en waarin Joegoslavië uiteenviel. Drie jaar later leidden etnische conflicten in Rwanda tot één van de grootste genociden uit de geschiedenis. Tegen deze achtergrond raakte ook West-Europese multiculturele samenlevingen steeds meer gepolitiseerd. Het integratievraagstuk werd in toenemende mate als een culturele kwestie opgevat. Tenslotte, na de aanslagen van 11 september 2001... *The rest is history*, die al zo vaak is opgeschreven dat ik die hier niet zal herhalen. Het resultaat was dat de politieke scheidslijnen tussen zowel partijen als tussen kiezers zich vooral manifesteerden op de dimensie kosmopolitisch-multicultureel versus nationalistisch-monocultureel. Alhoewel kiezersonderzoekers dit bij voorkeur als een tweede dimensie willen opvatten, naast de oude links-rechtsdimensie, zou je bijna kunnen zeggen dat

dit de *nieuwe links-rechts tegenstelling* was geworden. “Links zijn” betekende nu vooral multicultureel, kosmopolitisch en tolerant zijn (deze omkering lijkt nu compleet: een “linkse” houding in sociaaleconomische kwesties wordt tegenwoordig juist langs de dimensie progressief-conservatief als “conservatief” aangeduid).

Naar verschil en cohesie als dominant academisch vraagstuk

De academische wereld volgde al snel: in twee achtereenvolgende programmatische publicaties werden deze verschuivingen gemarkeerd. De eerste stap werd gezet door Francis Fukuyama's *The end of history and the last man* dat aanvankelijk als artikel verscheen in *The National Interest* in 1989. Het einde van de geschiedenis waar Fukuyama in de titel van sprak was aangebroken omdat er na de val van de muur geen echte politieke tegenstellingen meer zouden zijn:

What we may be witnessing is not just the end of the Cold War, or the passing of a particular period of post-war history, but the end of history as such: that is, the end point of mankind's ideological evolution and the universalization of Western liberal democracy as the final form of human government. (Fukuyama 1989: 2).

Fukuyama wees er aan het eind van zijn artikel op dat er uiteraard nog wel internationale conflicten zouden plaatsvinden, waarbij hij met name waarschuwde voor nationalistische en etnische conflicten. Maar hij vatte die toch vooral op als “naschokken” van de Koude Oorlog, als het resultaat van “unresolved grievances” (idem: 25). De tweede stap werd gezet door Samuel P. Huntington in *The clash of civilizations*, waarin hij beweerde dat ideologische en politieke tegenstellingen in essentie cultureel zijn (en eigenlijk ook altijd waren geweest):

What ultimately counts for people is not political ideology or economic interest. Faith and family, blood and belief, are what people identify with and what they will fight and die for. And that is why the clash of civilizations is replacing the Cold War as the central phenomenon of global politics, and why a civilizational paradigm provides, better than any alternative. (Huntington 1993: 22).

Wat we hier lezen is feitelijk de omkering is van het klassieke Marxistische perspectief. Terwijl Marxisten etnische, culturele of religieuze conflicten slechts als uitdrukking zien van onderliggende, echte tegenstellingen (ongelijke machtsverhoudingen of economische uitbuiting), reduceerde Huntington de Koude Oorlog achteraf tot een cultureel-religieuze tegenstelling, namelijk die tussen de Westerse en de Orthodoxe beschaving. Belangrijk is ook dat Huntington de botsing niet alleen zag tussen beschavingen, maar in potentie ook binnen samenlevingen. Zo wijst hij in de boekversie van *The Clash* al op de gevaren van de multiculturele samenlevingen:

De westerse cultuur wordt op de proef gesteld door groepen binnen de westerse samenlevingen. Eén van die uitdagingen komt van immigranten uit andere wereldbeschavingen die de assimilatie verwerpen en de waarden, gebruiken en cultuur van hun landen van oorsprong trouw blijven en uitdragen. Dit fenomeen is het opvallendst bij moslimimmigranten in Europa, die echter maar een kleine minderheid vormen. Het komt ook, zij het in mindere mate, voor bij de Spaanstalige bevolkingsgroep in de Verenigde Staten, die een significante minderheid vormen. Als in dit laatste geval assimilatie uitblijft, zullen de Verenigde Staten een verdeeld land worden, met alle mogelijkheden voor interne strijd en onenigheid die dat met zich meebrengt. (Huntington 1997:16).

In zijn in 2004 verschenen *Who are we* is het probleem van multiculturele samenleving (in dit geval de Verenigde Staten) zelfs het hoofdthema geworden.

De thesen van Fukuyama en Huntington fungeerden jarenlang als boksbal voor de kritische sociale wetenschappen en filosofie. Met veel energie – en soms zelfs openlijke vijandigheid – wijdde men zich aan een systematische afbraak van beide theorieën. Fukuyama werd weggezet als een apologeet van het Amerikaanse neoconservatisme; Huntington werd – behalve van datzelfde – beschuldigd van essentialisme, cultureel racisme en neokolonialisme. De thesen waren in beide gevallen nogal stellig en gewaagd, en ontkrachting niet vreselijk moeilijk. Bovendien waren vrijwel alle kritieken ook volkomen terecht.

Desalniettemin werden beide theses in de kern – dat wil zeggen in de probleemstelling – vrijwel unaniem geaccepteerd. Om het in wetenschapsfilosofische termen uit te drukken: als nieuwe paradigmata bleven ze te omstreden; als begin van een nieuw onderzoeksprogramma waren ze volkomen geslaagd. In zijn *rejoinder*

op de verzamelde kritieken op *The clash of civilizations* in een speciale uitgave van *Foreign Affairs*, constateerde Huntington dat zelf ook middels een simpele vraag: *If not civilizations, what?* (Huntington 1993). Inderdaad. Aan de vraag wat dan wel een adequate en eenvoudige verklaring was van de vele etnische, religieuze en culturele conflicten die het wereldtoneel domineerden waren de critici nog niet toegekomen. En dat was – ook voor deze critici – wél de vraag. Op vergelijkbare wijze had Fukuyama kunnen antwoorden: “Als er volgens u dan wel een serieus alternatief en concurrent voor het kapitalisme *cum* democratie bestaat, waar is die dan?” Inderdaad. Want ondanks blijvende kritiek in sommige academische kringen op de zegeningen van het kapitalisme en haar verhouding tot de democratie, leed men ook daar zonder uitzondering aan het zogenoemde TINA-complex (*There Is No Alternative*). Kortom, ook in de academische wereld geldt wat de Sloveense filosoof Žižek stelt:

Het is gemakkelijk de draak te steken met Fukuyama's notie van het “Einde van de Geschiedenis”, maar de meeste mensen zijn tegenwoordig fukuyamiaans, accepteren het liberaal-democratisch kapitalisme als de uiteindelijk gevonden formule van de best mogelijke samenleving, zodat alles wat men kan proberen is haar rechtvaardiger, toleranter enzovoort te maken. (Žižek 2011: 136).

Ik zou daaraan willen toevoegen dat het evenzo gemakkelijk was de draak te steken met Huntingtons notie van “De botsing der beschavingen”, maar dat de meeste van ons tevens Huntingtonianen zijn die geloven dat culturele en etnisch verschillen autonoom zijn en in potentie conflictueus. En dat alles wat men kan doen is deze in juiste banen te leiden door bevordering van verlichtte opvattingen over tolerantie, een houding van respect en onbevooroordeelde kennis van elkaars achtergronden. Culturen botsen niet per definitie, maar dienen wel op de juiste wijze gemonitord en gemanaged te worden. Hier lag een belangrijke taak voor sociale wetenschappen en politieke filosofie.

De politieke theorie van etnische verhoudingen

Wat volgde was een mooi voorbeeld van de politieke economie van de wetenschap: politieke aandacht en onderzoeksgelden genereerden een vraag naar

onderzoek en onderwijs over het vraagstuk van sociale cohesie in een multiculturele samenleving. De aanbodzijde hapte gretig toe. Aan de Universiteit van Amsterdam heb ik dat – als student politicologie – van dichtbij meegemaakt: Daar werden nieuwe onderzoeksinstituten opgericht rond het thema migratie en integratie (zoals het IMES), er werden nieuwe NWO-aandachtsgebieden gelanceerd (zoals het programma Sociale Cohesie), er werden onderwijsmodules opgezet (zoals Migratie, Integratie en Beleid), onderzoeksprojecten gehonoreerd (zoals *Quality of the multicultural democracy in Amsterdam and Berlin*) en leerstoelen ingesteld (zoals het hoogleraarschap politieke theorie van etnische verhoudingen).

Tegen deze achtergrond besloot Meindert in zijn carrière als wetenschapper, docent en publieke intellectueel mee te gaan in de *flow*. Hij verbond zich aan het IMES, zette samen Jean Tillie en de hierboven genoemde onderwijsmodule en het onderzoeksproject op, werd uiteindelijk hoogleraar in de politieke theorie van etnische verhoudingen. In De Volkskrant, op de radio en televisie liet hij regelmatig van zich horen over multiculturele kwesties.

Dat klinkt als opportunisme, maar dat was het allerm minst. Om te beginnen: Fennema's interesse in etnische verhoudingen en racisme dateren al van voor deze Wende. Reeds in zijn marxistische periode maakte hij zich al weinig bemind door de communisten te wijzen op hun blinde vlek voor vraagstukken van etnische en raciale ongelijkheden. Belangrijker is dat Meindert weliswaar met de *flow* meeging, maar tegelijkertijd tegen de stroom in bleef roeien. Zo was hij in het debat over de multiculturele samenleving altijd tegendraads. Als één van eersten zette hij zich af tegen de politieke correctheid van links. Typisch was dat hij dat vaak weer liet volgen door een veel linkser antiracistisch standpunt dan vele van zijn politiek correcte linkse vrienden. Tegendraads ook, omdat hij – net als in zijn marxistische periode overigens – interesse had voor de “vijand”: niet zozeer de minderheden zelf hadden zijn speciale aandacht, maar vooral hun tegenstanders: anti-immigrantenpartijen en hun leiders. Zijn jarenlange verdediging van de vrijheid van meningsuiting van Hans Janmaat en zijn politieke biografie van Geert Wilders zijn daarvan slechts de bekendste voorbeelden.

Het einde van het multiculturele drama

In 2010 werd Job Cohen lijsttrekker van de PvdA. Velen – waaronder onderge-

tekende – waren aanvankelijk enthousiast. Dit was de man die het zou kunnen opnemen tegen Geert Wilders (die in die dagen het politieke debat volledig domineerde met talloze voorstellen en uitspraken tegen immigranten en de multiculturele samenleving). Het liep allemaal heel anders. De campagne ging niet over integratie, maar over sociaaleconomische kwesties: over de financiële crisis, over failliete “systeembanken”, over bezuinigingen (“hervormingen”). De VVD won de verkiezingen, er kwam een zeer rechts kabinet dat uiterst zelfverzekerd een neoliberaal beleid wilde voeren, er kwamen weer “ouderwetse” stakingen en demonstraties tegen de bezuinigingen, de PVV nam een deel van de succesvolle SP-agenda over, en ogenschijnlijk uit het niets ontstond een wereldwijde beweging die zich *Occupy* noemde en die haar pijlen richtte op de uitwassen én uitgangspunten van het kapitalisme. De verkiezing van Cohen was al te laat want niet meer nodig: het multiculturele drama hoefde niet meer bezworen te worden; het economische drama was nu onontkoombaar geworden.

In de politieke reacties werd duidelijk dat het hier niet meer alleen om een economische crisis gaat, maar om een ernstige crisis van de democratie. Een korte opsomming:

- 1. De crisis als noodtoestand.** We zijn inmiddels zover dat niet alleen een oorlog, maar ook een financiële crisis als noodtoestand wordt beschouwd die de democratie buiten spel mag zetten. Toen in 2011 de Griekse regering van Giorgos Papandreou een referendum wilde houden over het bezuinigings- en privatiseringsdictaat van de EU werd deze door de Europese Commissie eenvoudigweg gedwongen af te treden en vervangen door een voormalige bestuurder van de Europese Centrale Bank. Even later werd ook Berlusconi gedwongen te vertrekken en plaats te maken voor de technocraat Monti. Twee ordinaire marionettenregeringen in Europa. Het ergst is misschien wel dat er niet eens militair machtsvertoon voor nodig was.
- 2. De openlijke chantage van de democratie.** In 1976 stuurden negen bestuurders van grote ondernemingen in Nederland een open brief aan de toenmalige regering Den Uyl, waarin zij lieten weten zich grote zorgen te maken over het investeringsklimaat in Nederland. Deze brief is wel beschouwd als een vorm van chantage door ondernemers. Inmiddels zijn we

gewend aan zogenoemde *rating* bureaus als Moodies, Fitch en S&P, die regeringen voordurend en zonder enige terughoudendheid chanteren als hun beleid of politieke keuzen de houders van staatsobligaties niet bevalt. Alleen al het uitschrijven van verkiezingen kan je je tripple-A status kosten.

3. De acceptatie van deze situatie door het “verstandige midden”. Het is soms verbijsterend hoezeer dit alles als normaal wordt beschouwd. In een reactie op de ontwikkelingen in Griekenland schreef de NRC in haar hoofdredactioneel commentaar van 21 februari van dit jaar dat Griekenland opgehouden was een soevereine staat te zijn, maar dat dit “op zichzelf niet raar was” omdat ook burgers in de schuldsanering hun rechten verliezen. Griekenland is in de woorden van de NRC terecht “gekoloniseerd”. Je zou verwachten dat een dergelijke minachting van een kwaliteitskrant voor democratische volkssoevereiniteit tot grote verontwaardiging zou leiden. Maar het is onopgemerkt voorbijgegaan.

4. De succesvolle mobilisatie van het verzet door rechts-populisten. De enigen die het verzet tegen deze bedreiging van de democratie weten te mobiliseren zijn de nieuwe rechts-radicalen. Maar zoals altijd vermijden ze zorgvuldig de ware veroorzakers als schuldigen aan te merken. In de rechtse articulatie van deze kwestie wordt de democratie niet bedreigd door grote financiële instellingen, maar door luie Grieken en Brusselse bureaucraten. De these van Chantal Mouffe dat depolitisering van de economie en de keuze voor het “radiale midden” van linkse partijen de ruimte voor rechts populistten heeft geschapen lijkt bewaarheid te worden (Mouffe 2000). Populisten zijn daarmee de volmaakte bliksemafleiders: de kiezers wijzen de verkeerde schuldigen aan, de linke *mainstream* is vervolgens genoodzaakt kritiek af te doen als “populisme”.

Afscheid van de politieke theorie van etnische verhoudingen... en de terugkeer van het linkse engagement?

De sociale wetenschappen en filosofie hebben in de afgelopen twintig jaar een generatie beleidsmakers, onderzoekers, journalisten en politici afgeleverd die

heel veel weten over multiculturaliteit, islam, secularisme, radicalisme, islamitisch terrorisme, sociale cohesie en diversiteit, populisme, mensenrechten, xenofobie, humanitaire interventie, de beheersing van etnische conflicten of de verhoudingen tussen Turkije en de Europese Unie. Maar in de discussie over de huidige crisis lijken ze incompetent en overgeleverd aan economische experts die de politieke dimensie volkomen negeren. Geen wonder dat Nederland nog grotendeels *in denial* is. Het is een belangrijke les: universiteiten moeten altijd contra-cyclisch zijn in hun onderzoek en onderwijs. Nu kunnen we alleen nog de schade zo snel mogelijk te herstellen.

Meindert Fennema kan daarom precies op tijd afscheid nemen van zijn hoogleraarschap aan de universiteit. Hij vervulde zijn leerstoelopdracht met een scherpte en originaliteit die niemand had kunnen evenaren. Fennema was vaak een subversieve denker – en ik bedoel dat zonder enige ironie als compliment. Maar zijn leerstoelopdracht zit erop en is volbracht. Aan nieuwe inzichten vanuit de politieke theorie van etnische verhoudingen is even geen behoefte meer. Die zijn niet relevant voor de huidige bedreigingen van de democratie. Wie de democratie een warm hart toedraagt, zal zich nu weer moeten bezighouden met de politieke theorie van democratie en kapitalisme.

Ik weet zeker dat wij nog veel van Meindert zullen horen als publieke intellectueel, publicist en commentator. Maar ik hoop dat hij zich in die rol – vrij van leerstoelopdrachten, valorisatieverplichtingen en publicatievereisten – ook bemoeit met de gevolgen van de crisis voor de democratie. Fennema verliet ooit het communisme omdat de democratie hem lief is. Om precies diezelfde liefde moet men nu misschien dat communisme weer leren waarderen. De cirkel is rond. Of, – zoals een prachtige leuze van de Occupy-beweging luidt: de geschiedenis is weer begonnen.

Meindert, kom weer terug! Ze hebben je nodig.

Referenties

Fukuyama, F. (1989) "The end of history?" *The National Interest*, Summer 1989: 1-27.

Huntington, S.P. (1997) *Botsende beschavingen. Cultuur en conflict in de 21st eeuw*. Antwerpen: Anthos.

Huntington, S.P. (1993) "If not civilizations, What? Paradigms of the post cold war world." *Foreign Affairs* November/December: pp. 186-194.

Mouffe, C. (2000) *The democratic paradox*. London: Verso.

NRC Handelsblad (2011) *Gekoloniseerd Griekenland*. 21 februari, p. 2.

Žižek, S. (2009) *Eerst als tragedie, dan als klucht*. Amsterdam: Boom.

Democratie en wetenschap

Essays voor MEINDERT FENNEMA

Onder redactie van Marcel Maussen en Floris Vermeulen

MARCEL MAUSSEN

Vrijheid en anti-paternalisme.
Fennema's democratieopvattingen
onder de loep.

EELKE HEEMSKERK

Fennema's netwerk benadering.
Over anekdotes, zwakke
verbindingen en negatief
netwerken.

LAURE MICHON

Over nuance in de wetenschap.
Meindert Fennema's antwoord
op de Weberiaanse plicht tot
neutraliteit.

EMMY BERGSMA

"Waarom doe je het niet over
Johan Cruijff?". Fennema over
de spanning tussen democratie
en meritocratie.

FLORIS VERMEULEN

Etnische verhoudingen in
de politieke theorie van
Meindert Fennema

LIZA MÜGGE

Verhalen en netwerken. De
persoonlijke politiek van Meindert
Fennema.

LEO BALAI

De laatste reis van het slavenchip
Rusthof naar Suriname.

BORIS SLIJPER

Kom terug! De geschiedenis is
weer begonnen.

Meindert Fennema neemt na een loopbaan van meer dan 30 jaar afscheid als hoogleraar Politieke Theorie van Etnische Verhoudingen. Zijn afscheid vormt de aanleiding voor deze bundel essays geschreven door (oud-)promovendi. De bijdragen weerspiegelen de diversiteit in de onderzoeksinteresse van Fennema; ze gaan over etnische verhoudingen, netwerken, democratie, elites, extreemrechtse partijen en sociaal engagement. Ze geven ook een beeld van een humoristische en betrokken begeleider die met een onuitputtelijke voorraad verhalen en anekdotes zijn studenten weet te onderhouden en tot nieuwe inzichten te verleiden.